

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ СПІЛКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Матеріали для вишколу керівників Осередків СУМ-у

Випуск 3—4

проф. Г. ВАЩЕНКО

(Почесний член СУМ-у)

ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ

Частина II

МЮНХЕН 1950

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ СПІЛКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Матеріали для вишколу керівників Осередків СУМ-у

Випуск 3—4

проф. Г. ВАЩЕНКО

(Почесний член СУМ-у)

ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ

Частина II

Український національний виховний ідеал

Всі права застережені

МЮНХЕН 1950

З м і с т.

Український національний виховний ідеал	ст.1.
Традиційний український ідеал людини	" 5.
1) Український ідеал людини перед хрещенням Руси	9.
2) Ідеал людини в творах письменників княжих часів	15.
3) Ідеал людини в українській народній пісні	27.
Ідеал людини в творах українських письменників нового часу	45.
Сучасні завдання й виховання української молоді	71.
Психічні властивості українців і причини наших невдач	75.
Завдання гармонійного виховання української молоді	89.

Просимо, перед користуванням книжки, виправити
 наступні помилки:

Сторінка	Рядок	Надруковано:	Повинно бути:
3	7 зверху	проти ставлячи	протиставлячи
3	9 "	еґіптян	егіптян
3	17 "	на справді	насправді
4	17 "	віє	він
7	8 "	ті	тих
8	10 знизу	торез	Торез
10	6 "	патріярхальний	патріярхальний
11	5 зверху	жружиною	дружиною
11	20 "	Сисар	Цисар
12	13 знизу	перед історичні	передісторичні
13	14 "	сильне	про сильне
14	20 "	пляхами	пліднями
14	"		
14	3 "	патріотизм	аристократизм
14	1 "	І тому	Тому
15	7 "	двоє віри	двоєвір'я
16	2 зверху	періоду	періоду
20	8 знизу	слух	слуг
22	3 зверху	палаці	палацу
25	13 знизу	гибну	хибну
26	8 зверху	до християнського	дохристиянського
28	8 знизу	Вице	Вице
35	17 зверху	ляше	ляше,
37	17 "	заступниця	заступниця
37	16 знизу	У весь	Увесь
38	9 "	Малоньки	Матінки
40	19 зверху	комах	комах;
40	16 знизу	траво їдам	травоїдам
42	4 зверху	пізної ночі	пізньої ночі
44	18 "	вольнолюбивого	вольнолюбивого
46	10 "	Фарактеру	характеру
47	8 "	та	так
47	9 "	українців	українці
47	15 "	не розуміння	нерозуміння
48	2 "	сасиджувалися	засиджувалися
48	12 "	Про свідчать	Про це свідчать
48	4 знизу	глибока	глибока
52	22 "	содшими	солодшими
52	12 "	самі	сама
52	8 "	люблю	ловлю
53	1 "	своїй прилетів	сови прилетів
55	11 зверху	спостерігань.	спостерігача.
57	6 "	чоч	хоч
60	2 "	захленність	захланність
64	15 знизу	Відбилися	Відбилися
66	22 зверху	в дуєс	в дуст
73	14 знизу	пекельної	пекельної
78	5 зверху	ширилися	ширилась
80	19 знизу	психіку	психіку на процесі
82	25 зверху	бисурменами	бусурменами
93	8 "	того	того чи того

У К Р А І Н С Ь К И Й Н А Ц І О Н А Л Ї З М

В И Х О В Н И Й І Д Е А Л.

Н а ц і о н а л і з м і і н т е р н а ц і о н а л і з м.

Ще Лейбниц писав, що світ складається з монад, себто з окремих замкнених в собі одиниць сил. Немає двох монад, щоб у всьому були б подібні одна до одної. І поряд з тим всі монади уявляють собою гармонійну цілість. Те ж саме треба сказати й про людину. При спільних рисах з іншими людьми кожен з нас має свої індивідуальні властивості. І навіть ці спільні риси в сутності не тотожні, а лише подібні.

Певна більш-менш численна група людей творить собою нарід, або націю. Спенсер порівнює нарід з організмом, членами якого є окремі люди. Це є лише аналогія, з якої не слід робити далеко йдучих висновків. А все ж таки в цій аналогії міститься глибока істина. Нація не є випадкове й механічне об'єднання. Це єсть своєрідний організм, що колись народившись, росте й розвивається і при несприятливих умовах життя може загинути, себто розчинитись в інших націях. Коли так, то націю не можна трактувати, як спільноту людей, що живуть в даний історичний момент. Націю можна визначити, як єдність поколінь сучасних, минулих і майбутніх. Цю ідею геніально висловив Шевченко, спрямовуючи своє знамените послання " до мертвих, живих і ненароджених земляків " своїх.

Націю творять спільне походження, або спільність крові, спільність території, спільна мова, спільна культура й традиції і свідомість своєї окремішності. Кожен з цих чинників, може за винятком останнього, не є абсолютно необхідним, не є таким, без якого якась спільнота людей перестане бути нацією.

Подібно до окремої людини, нація має свої фізичні і психічні особливості, свої здібності, свою вдачу і, нарешті, має своє призна-

чення. Ідея призначення нації логічно виникає з визнання доцільності буття. В світі панує певний порядок, все має свій сенс, на всьому видна рука Божеського Розуму. Отже, не можна припустити, щоб не мала сенсу або свого призначення нація.

Значить, мають, як національні властивості, що їх має кожна нація, так і своєрідні шляхи розвитку її. Тому національна форма життя не може щезнути, поки існує земля.

Може щезнути якась окрема нація через несприятливі історичні умови, але інші нації залишаться. Та навіть і зникнення нації не завжди означає її остаточну смерть. Може бути й таке, що нація ніби зовсім зникає, губить свою мову, культуру, звичаї і ніби у всьому уподібнюється панівній нації, а потім знову оживає й починає жити національним життям. Таке, напр., сталося з деякими народами, що живуть в Росії.

Оскільки нормальний розвиток національного життя можливий лише при наявності своєї національної держави, то кожна нація прагне утворити свою самостійну державу, а коли вона поневолена, то бореться за свою самостійність.

Такі в коротких рисах засади здорового націоналізму.

Протилежною концепцією є інтернаціоналізм-марксизм. Марксисти виходять із того założення, що нація є явище тимчасове. Виникнення нації зв'язане з капіталізмом. Щезне капіталізм, — щезне і нація, як форма суспільного життя, і народи світу вступлять у стадію інтернаціоналізму. Останній є вища форма суспільного життя, до якої має прагнути передове суспільство.

Комуністи не тільки в СРСР, а і в інших країнах борються з націоналістами, обвинувачуючи їх реакційністю. Після останньої війни у своїй боротьбі проти націоналістів комуністи і соціалісти широко використовують приклад гітлерівської Німеччини, як доказ того, що націоналізм є явище реакційне і в міжнародних відносинах дуже небезпечне. Всіх націоналістів комуністи й соціалісти називають шовіністами, фашистами і т. інш.

Такої концепції дотримуються і деякі українські, політичні і навіть наукові діячі. Так, напр., один із українських (істориків) цілком в дусі марксизму пише, що в княжий період не було української нації, що почала вона творитись лише в нові віки разом з розвитком капіталізму. В українській соціалістичній пресі українських націоналістів називають, як і німецьких націонал-соціалістів, фашистами, шовіністами, гітлерівцями і т. інш.

Чи має все це хоч якісь підстави?

Підстав до цього нема аж ніяких.

1. Невірним є твердженням марксистів, що нації почали творитись лише в часи розвитку капіталізму. Нації існували вже задовго до нашої ери. Так, напр., нацією були старовинні греки: вони мали свою територію, свою мову, свою культуру і традиції, свою релігію, мали свої національні держави, як мали їх у XIX ст. німці, мали свідомість національної єдності і окремішності від інших народів. Останнє видно хоч би з того, що всіх чужинців вони називали варварами, проти ставлячи їх собі, як геленам. Приблизно теж саме треба сказати про старовинних жидів, єгиптян, асирійців, персів і т.інш. Заперечувать проти цього можуть лише засліплені фанатики марксисти і то лише за допомогою софізмів.

2. Історія людства розвивається в двох напрямках: дифенціяції і інтеграції, в напрямку розвитку окремих націй з їх оригінальною культурою і в напрямку об'єднання їх з метою мирного співжиття і захисту своїх держав від спільних ворогів. Прикладом таких об'єднань можуть бути ООН і Атлантийська Унія. Але поряд з цим процесом іде другий, ніби протилежний йому, а на справді доповнючий його. Це боротьба поневолених народів за самостійну державність. Вона провадиться на цілій земній кулі. Народи, що сотні років були поневоленими, тепер зі зброєю в руках борються за свою самостійність.

3. Не слід змішувати шовінізм і фашизм, з одного боку, і здоровий націоналізм, з другого. Шовінізм є ненависть до інших народів і намагання підкорити їх собі, на підставі якоїсь позірної вищості. Такими є в сучасну історичну епоху росіяни, такими були за часів Гітлера німці. Але шовіністами й фашистами ні в якому разі не можна назвати народи, що хочуть вирватись з неволі і зовсім не мають наміру пригнічувати інші народи чи захоплювати їхні території. Так, напр., аж ніяк не можна назвати шовіністами і фашистами національно свідомих українців, що борються за свою самостійну державу і не тільки не мають наміру пригнічувати своїх сусідів, а навіть творять спілку поневолених народів, щоб разом з ними боротися за волю проти спільного ворога.

4. Тільки злісно упереджена людина може, не маючи ніяких фактичних доказів, ставити на одну дошку чесних націоналістів і гітлерівців і твердити, що всякий націоналізм призводить в суспільному й державному житті до жорстокості. Навпаки, жорстокість притаманна народам і державам, де панують прибічники інтернаціоналізму. І це цілком природньо.

Людині народ не може погодитись з тим, щоб його позбавляли самостійності й національного обличчя. Тому інтернаціональне суспільство може бути організоване лише шляхом насильства і кривавої боротьби.

Прикладом цього може бути СРСР, де діються жорстокості, яких ще ніколи не зазнав світ. Правда, на це можуть зауважити, що в СРСР нема справжнього інтернаціоналізму, а є московський імперіалізм. Але на це треба сказати, що іншого шляху до утворення інтернаціонального суспільства, в якому окремі народи позбавлені своєї національної держави і своєї національної культури, бути не може. Об'єднання різних народів в одну спільноту може статися лише тоді, коли за це візьметься якийсь один сильний і агресивний нарід, що буде накидати іншим народам свою мову й культуру, як інтернаціональні, свої форми державного й господарського устрою. Без боротьби й кривавого насильства такий експеримент обійтися не може незалежно від того, хто і на яких територіях його провадить.

Крім того, не треба забувати, що гітлерівці були соціалістами. А соціалізм без насильства обійтися не може, бо це є система, що в ім'я дійсних, а в більшості позірних інтересів суспільства пригнічує особу.

5. Інтернаціоналізм, коли б віє був здійснений, не тільки не сприяв би піднесенню й розвитку всесвітньої культури, а навпаки, спричинився б до занепаду її. Що до культурної творчості, то націю можна порівняти з особистістю. Творчість кожної людини є вияв її оригінальних властивостей і здібностей. Такий вияв можливий лише тоді, коли людина вільна, коли її оригінальність найменш обмежена.

Раб або людина, психіка якого формувалася за якимсь спільним для багатьох штандартом, творити не може.

Так саме не може розкрити своїх творчих сил і нарід, позбавлений національного обличчя.

Крім того, інтернаціонал призвів би до якісного зниження загальнолюдської культури й до збіднення її. Всесвітня культура є наслідок творчості багатьох народів світу. Це, так би мовити, є скарбниця, в яку кожен нарід вкладає своє надбання, відповідно до своїх здібностей і національних властивостей. Цим і пояснюється різноманітність і багатство вселюдської культури. Жоден найталановитіший нарід не міг би створити того, що створили своїми зусиллями численні народи світу. Найталановитішим народом світу були старовинні греки. Вони внесли в скарбницю всесвітньої культури скарби і в галузі науки й філософії, і в галузі архітектури й скульптури, й в галузі поезії. Але вони дали дуже мало в галузі права, і в цьому їх доповнили римляни,

Але для всесвітньої культури має значення не тільки творчість високоталановитих, всебічно обдарованих великих народів, якими були старовинні греки, а й народів малих, як, напр., ескимоси, бо й вони

мають щось своє, оригінальне, що відбиває багатогранність людського духу.

6. Безпідставним є і твердження, що націоналізм веде до війни, а інтернаціоналізм до миру. Ми вже відзначили раніш, що інтернаціональне суспільство в тому сенсі, як його розуміють марксисти, можна створити лише шляхом кривавої боротьби. Що до суспільства, побудованого на національних засадах, то при насильстві й несправедливості, що досі існують в міжнародних відношеннях, війни є конечні. Але є підстави думати, що кінець кінцем народи порозуміються між собою, і здійсниться давня мрія Канта про вічний мир. Шлях до нього той самий, що його вказав великий німецький філософ, а саме: визнання суверенності кожного народу в його внутрішньому державному житті і утворення міжнародного уряду, що полагоджуватиме непорозуміння між окремими народами і керував справами, спільними для всіх народів світу. На цей саме шлях і вступило людство після першої світової війни. Трудний це шлях, але маємо віру, що людство, йдучи по ньому, прийде до мирної співпраці усіх народів світу, що своєю чергою поведе за собою пишний розквіт культури матеріальної й духовної. Людство тоді зробить великий крок в напрямку реалізації євангельської ідеї Царства Божого на землі, як підготовчого ступня до Царства Божого на Небі.

Висновок з цього такий. Природний шлях розвитку людства, що може привести його до світлого майбутнього, полягає в тому, що кожна нація живе самостійним державним і культурним життям, вільно розвиваючи й виявляючи свої творчі здібності й прагнучи до мирного співробітництва з іншими народами світу.

На таких засадах має бути побудована й виховна система кожного народу, зокрема система народу українського. Він має свої національні фізичні й психічні особливості, має своє призначення, а тому на засадах християнства і загально-європейської культури він має творити свій національний український виховний ідеал.

Т Р А Д И Ц І Й Н И Й У К Р А Ї Н С Ь К И Й І Д Е А Л Л Ю Д И Н И.

Т р а д и ц і ї і п о с т у п.

Не слід думати, що виховний ідеал нації може бути відбитий лише в педагогічних системах, або інакше, в творах педагогів. Він відбивається і в звичаях народу, і в його пісні, і в творах письменників. Він твориться віками і по традиції переходить від старших поколінь до молодших, що його доповнюють і удосконалюють. Такий традиційний виховний ідеал поряд з іншими народами має і нарід український.

Оскільки актуальним може мбути для нас цей ідеал в сучасних умовах життя?

Большевики рішуче відкидали цей ідеал. Ігнорує наші національні традиції й певна частина української інтелігенції, вбачаючи в нашому минулому лише відсталість і "хуторянщину".

Тому перш ніж аналізувати наш традиційний ідеал людини, зупинимось на питанні про роль традицій в житті й розвитку нації.

Роль традиції в розвитку людства можна порівняти з ролю пам'яті в розвитку окремої людини. Основна функція пам'яті полягає в збереженні набутого досвіду. Отже, це функція консервативна. А проте, коли б людина не володіла пам'яттю, коли б вона не зберігала попередніх вражень, уявлень і думок, вона не тільки не рухалась би вперед, а взагалі не могла б існувати, бо тільки попередній досвід дає їй можливість з успіхом пристосовуватись до умов життя й боротись за своє існування. Таке ж саме значення традицій в розвитку людства і окремих націй. Поступ можливий лише тому, що молодші покоління отримують від старших певні здобутки культури. Через це молодим поколінням не треба започатковувати культурний рух: їх залишається продовжувати й удосконалювати те, що вже здобули предки.

Особливо ж велику роль відіграють традиції в збереженні нації. Націю звичайно визначають, як цілість поколінь минулих, сучасних і майбутніх. Таку цілість підтримують передусім традиції. Завдяки їм зберігається й розвивається національна мова, без якої не можливе існування нації, зберігається релігія, звичаї, здобутки мистецької творчості, світогляд, народні ідеали - все те, що створює обличчя народу, що відрізняє його від інших народів. Отже, відмовлення від національних традицій - рівнозначне відмовленню від своєї національності. Тому, поки нація існує, можна сказати, що вона якорсь мірою дотримується своїх традицій. Але міра й спосіб цього дотримування можуть бути ріжні.

Поперше, народ може надто консервативно ставитись до своїх традицій, перетворювати їх в непорушні святощі.

Подруге, він, переважно в особі своєї інтелігенції, може з призириством ставитись до минулого свого народу, нехтувати традиції, намагатись безкритично переймати все від інших народів, не міркуючи на тим, чи воно відповідає інтересам і психології свого народу.

Потрете, нації може шанувати й зберігати свої традиції, але не зупинятись на них, а йти вперед, не замкаючись у вузькі рамці своєї традиційної культури, а брати від інших народів їх кращі здобутки, органічно перероблюючи їх, відповідно до інтересів і психології свого

народу.

Тільки третій шлях забезпечує нормальний розвиток народу та його високі здобутки в галузі культури, як про це свідчить приклад старовинних греків і сучасних англійців.

Цим шляхом мусять іти й український народ і, зокрема, його молодь. Це тимбільше потрібно, що нашому народові уже сотні років загрожує небезпека втратити свою національність.

В краю йде посилене нищення активнішої частини українського населення. А ті, що залишилися живими, міліонами вивозяться далекі чужі краї, де вони не матимуть ні своєї школи, ні своєї книжки. Яка доля чекає українських емігрантів, це трудно сказати, але є небезпека, що їх будуть невеликими групами розселявати між іншими народами. В таких умовах їм теж загрожує денаціоналізація, як про це з великою переконливістю свідчить приклад українців, що переселилися в Америку. Коли перше покоління переселенців ще зберігає свою рідну мову й деякі звичаї, то вже друге, а тимбільше третє покоління забуває рідну мову, засвоює все американське й фактично денаціоналізується. Отже, зберігання своїх традицій і пошана до них — це перший святий національний обов'язок нашої молоді. І можна з певністю сказати, що велике злочинство робить той, хто при сучасному стані українського народу сіє непошану до наших традицій.

Але ставлення до традицій, як і до всього, мусять бути критичним, — саме критичним, а не скептичним, а тим більше не негативним.

Коли народ має більш-менш довгу історію, то у нього накопчується багато різних традицій: більш і менш давніх, більш і менш вартісних, а то й зовсім не вартісних. Коли мова йде про український народ, то одною з таких невартісних традицій були і є наші взаємні внутрішні сварки. Святополки Окаянні, Брюховецькі, Кочубеї, на наше нещастя, не переводились в нас ніколи, а за останній час їх наплодилось стільки, що вони стають серйозною загрозою для української нації. Цю традицію нам треба відкинути й засудити.

Одною з невартісних традицій є та, що висловлена словами: "Русі веселіє єсть пити, не можемо без того бути". Щоправда, наші предки не пили вже так безоглядно. Напр., запорожці пили в мирні часи і зовсім не пили в поході. А проте було б краще, якби ми зовсім відмовились від цієї традиції і шукали собі веселощів у чомусь іншому. Від цього багато виграло б і здоров'я народу, і національна культура.

Крім того, традиції можуть бути основні і другорядні. Наприклад, немає підстав зовсім відмовлятися від свого національного вбрання,

зокрема, від вишиваних сорочок. Тимбільше нема підстав глузувати з них. Моцтє же баварці в коротеньких шкіряних штанцях і в капелюхах з національними прикрасами, а їхні, жінки й дівчата — в фвартухах і в безрукавках. І ніхто з цього не тільки не глузує, а навіть дехто з українців в Німеччині надягає теж на себе коротенькі штанці і німецький капелюх. Чого ж тоді нам соромитись вишиваних сорочок? Але все це другорядне, і булоб смішно, коли б ми саме в цьому вбачали нашу національну відокремінність і занадто підкреслювали це перед своїми й чужинцями.

Окреме значення мають такі здобутки матеріальної культури, як техніка сільського господарства, промисловість, житлове будівництво і т.інш. Але й це не є основне, і тому немає підстав занадто міцно триматися за нього. Наприклад, українці не програли б, а виграли б, коли б в херсонських і січеславських степах селились не по балках і ярах, як це робили до цього часу, а, подібно до німецьких колоністів, розтягали свої оселі в степу в одну довгу вулицю. Це, як цілком вірно зауважують деякі агрономи, сприяло б зберіганню в ґрунті снігової води й послаблювало б шкідливий вплив вітрів на врожаї і самий ґрунт.

О с н о в н и м в т р а д и ц і я х є з д о б у т к и д у х о в о ї к у л ь т у р и і перед усім народні ідеали, що міцно пов'язані зі світоглядом, релігією і мораллю. Коли ідеали ці високі й здорові, то це перша запорука того, що нація з честю витримає найтяжчі іспити історії і збереже себе в найтяжчих умовах внутрішнього й міжнароднього життя. Коли ж вони низькі й нездорові, то навіть при найбільш сприятливих умовах життя, нація буде розкладатись. Але, коли племя чи народ на початкових ступнях свого культурного розвитку може мати якийсь один ідеал людини, спільний для кожної суспільної одиниці, то вже на вищих ступнях культури такої єдності нема. Наприклад, в сучасній Франції один ідеал проповідує католицька церква і зовсім інший торез. Так само є велика різниця між ідеалом людини Шевченка і Винниченка.

За різні ідеали людини точилась і точиться боротьба. Особливо вона посилилась в наші часи, коли у всьому культурному світі йде переоцінка всіх культурних вартостей.

У виборі ідеалу людини велику роль мають відігравати традиції. Відмовлення від них саме в цьому пакті означало б відмовлення від своєї національності. Традиційний ідеал людини — це не вишивана сорочка, яку можна скинути і все ж таки залишитись українцем. Ідеал людини — це те найкраще, що створив народ в розумінні властивостей

людської особистості та її призначення.

Але що визнати за традиційний ідеал людини, коли їх у народу не один, а декілька. Традиційним ідеалом треба визнати той, що витримав іспит в історії, найбільш відповідає психології народу та його призначенню, увійшов у психіку народних мас, відбитий у народній творчості і в творах кращих мистців і письменників, що стали духовними провідниками свого народу.

У К Р А Ї Н С Ь К И Й І Д Е А Л Л Ю Д И Н И П Е Р Е Д Х Р Е Щ Е Н Н Я М Р У С И.

Національний ідеал людини всякого народу має свою історію. Початки його треба шукати ще в доісторичному періоді життя народу. Людина, як моральна і суспільна істота, не могла жити без певного уявлення про те, якою вона мусить бути. Мало того, єсть підстави думати, що в доісторичні часи людина мусіла ще стисліше дотримуватись загально прийнятих норм поведінки, ніж в нові часи історії, бо тоді був значно суворіший контроль суспільства над особистістю. Коли ж зважити, що доісторичний період людства тягся значно довше, ніж історичний, то ми мусимо взнати, що доісторичний ідеал людини входив так би мовити у плоть і кров народу, ставив його другою натурою, відбивався у його звичаях, обрядах і народньому мистецтві.

Тому й характеристику традиційного ідеалу людини ми повинні почати з ідеалу доісторичного українця. Нажаль, ми не можемо стисло окреслити цей ідеал, бо для цього у нас мало даних. Навіть про часи перед створенням Київської держави історик має дуже бідні відомості, що їх він знаходить у грецьких і арабських купців чи істориків. Більше дає для характеристики праісторичного українця археологія. На підставі розкопок можна робити висновки про заняття наших предків, про їх мистецтво й побут. А оскільки все це впливає на психіку народа і разом з тим відбиває її, то археологічні матеріали дають підставу і для висновків про психічні властивості народу. Багато матеріалів для висновків про психологію праісторичного українця дає фольклор, особливо обрядові пісні. На підставі всього цього можна прийти до таких висновків.

Основною формою господарського життя, принаймні в українців, що жили по середній течії Дніпра й відіграли головну роль в історії Київської держави, було хліборобство. Ця форма господарства мала великий вплив на соціальний устрій, звичаї й психологічні властивості наших предків.

Передусім вона впливала на родинний устрій славян. Тимчасом, коли у семітів і нордійців, народів номадів і ловців, існував патріархат, у наших предків формою родинного устрою був матріархат, поєднаний з моногамією.

Мирні хліборобські заняття сприяли лагідності вдачі українців і загальній інтелігентності їх, бо доісторичний хлібороб мав більш можливостей, ніж пастух або ловець, задумуватись над таємницями природи й людського життя. З цим пов'язана також певна глибина й багатство емоцій естетичних і емоцій кохання. Літописець пише про полян, що вони мали лагідну вдачу. Мандрівники, що побували в ті часи на Україні, відзначають велику гостинність наших предків, Ібн-Даст пише що слов'яни "гостей шанують і добре поводяться з чужинцями, що шукають у них оборони; і з усіма, хто в них часто буває, не дозволяють нікому зі своїх кривдити і утискувати таких людей. У випадку, як хто скривдить, або притисне чужинця, допомагають і боронять"...

Приблизно так саме характеризує гостинність наших предків Цисар Маврикій. "Для тих, що їх відвідують, вони ласкаві й зичливі переводять з місця на місце, куди їм треба. Коли б через недбалість господаря гість потерпів яку шкоду, то той, що передав гостя другому господареві, піднявши війну, бо вони вважають своїм обов'язком помстити кривду гостя".

Чужинці відзначали також добре поводження наших предків з рабами, полоненими. Тих що попадають до них у полон, — пише маврикій, — не задержують, як це роблять інші народи, але, призначивши їм якийсь час, лишають їм до вибору, чи захочуть за якимсь викупом вернутись до своїх, чи залишитися поними, як вільні й приятелі.

Про високий рівень мистецьких здібностей старовинних українців дуже виразно свідчать залишки посуду і всякого знаряддя, здоблені прекрасними вазерунками. Любили наші предки музику, спів і танки. "Є в них (слов'ян) різні кобзи, — пише Ібн-Даст, — гуслі й дудки; дудки довгі, на два лікті, а кобза має вісім струн!"

Великий вплив на психологічні властивості старовинних українців мав матріархат, форма суспільного життя. Передусім це стосується психології жінки. Оскільки вона була господинею в родині й незалежала від чоловіка, так як у матріархальній родині, у неї вироблялася свідомість своєї гідності, те, що можна назвати духовим аристократизмом. Українська жінка, господиня в своїй хаті, не могла терпіти поряд з собою іншої жінки — господині, і тому у нас з давніх часів існувала моногамія.

Матріархальна форма суспільного життя, мирний характер праці, тонкість емоцій, природня інтелігентність благодійно впливали й на форми

одруження. У багатьох народів в доісторичні часи, особливо в мислив-
ців і паслухів, формою одруження було "умовне" дівчат або купівля
їх, що потім переходило в історичні часи. Зрозуміло, що виражена або
куплена жінка шлюби в думках випадає з ряду справжньої
журбиною чоловіка. Вона була лише його рабинею. "В Москвішні", - як
писав проф. В. Мєдєвський, - де здебільша син женився дуже рано
(у 18 літ) і сам прошеї не мав, жінку купував йому батько і через це
стала повсюдним власником своєї "сноха", то не якого переходило
ніким не оспорюване (ні його сином, ні його жінкою) право снохачства,
тобто статевих зносин з невісткою. ("Старовинний український соці-
альний устрій". М. Н. Б., рідч. XXXII, стор. 76).

На українці мова іти, як правило, одружувалися за взаємною
згодою. В основі одруження лежало почуття симпатії й кохання. Коли
до того ще взяли порівняно високу інтелектуальність українців, то стане
ясним, що родинне життя на Україні мало в собі багато високих духовних
елементів, а не зводилося до моментів фізіологічного і збодування за-
собів до лонування. Кохання набувало високих моральних рис. Перевела
в ньому духовних елементів над фізіологічними, духовний аспект став
вели за собою стриманість і статевих відношеннях. "Іх жінки бувають
чесні понад міру", - писав про українку Олександр Маврикій. Стриманості
відповідно дала висока моральна риса - вірність у коханні і родинному
житті.

Українська жінка часто залишалася вірною чоловікові й після
смерті його. "...багато їх (жінок), - пише Маврикій, - вважають смерть
чоловіка за власну і радо самі себе гублять, не вважаючи свого вдов-
ства життям".

Зрозуміло, що при такому стані родинної моралі зовсім не можливе
було снохачство, бо воно було протилежне самій природі українця. До цього
ще треба додати, що за статевую моралью тількино стегано українське
суспільство й суворо засуджувало як порушення цнотливості, так і зра-
ду в родинному житті.

Найбільш яскраві відзначення в історії українців і хороших наших предків.
Але трудно встановити, кого вони при цьому мають на увазі: чи славян,
чи варягів, що разом з нашими предками напали на греків. Хороших
визнали і в іудей, але єсть підстави думати, що вона була дізна.
Варяги були збоченими, хороших їх мала стримувати характер.
Українці були мирним народом, їм не треба було шукати чужих земель,
або прагнути їмш роботи, бо своя земля була дуже родюча, і праця на
ній забезпечувала всі потреби життя. Але ця земля треба було захищати
від нападів різних ворогів, і тут наші предки виявили велику хоробрість.

До цього ще треба додати, що властива українцям екзогамія сприяла мирним і приязним відношенням до інших племен. З цього погляду українці значно відрізнялись від народів з ендогамною формою родинного життя, як, напр., німці, або москвини. Цим народам, як зазначає проф. Щербаківський, властива агресивність і вороже ставлення до інших племен і народів.

Але разом з матріархат і екзогамія сприяли розвитку серед українців розпороженості. Тим часом, як москвини здавна і аж до XIX ст. жили великими родинами, в які входили по декілька поколінь, українці після одруження звичайно відділяються від батьків і живуть своїм окремим господарством. З цією рисою зв'язана любов до волі, що відзначали часто мандрівники, а також взаємні непорозуміння і сварки, що часто призводили до внутрішньої боротьби.

Про цю рису пише Цисар Маврикій: "коли посваряться між собою, ніколи не погодяться, ніколи не тримаються спільного рішення".

Ця риса дуже шкідливо відбивалась в житті українського народу, як в старі, так і в нові часи. Шкода від неї посилювалась ще тим, що в наслідок матріархату українці не мають нахилу, підлягати твердій владі і панувати її авторитет. В патріархальній родині така влада належить старшому в роді: всі члени останнього мусять безумовно коритись йому. При матріархаті така безумовна влада одній людині над родом, або племенем неможлива. Тому українцям трудніше було організувати державу з ніцною владою, ніж, приміром, москвинам. Тому є всі підстави визнати за правдиве оповідання літописця, що вони послали послів до варягів, щоб ті прийшли й правили нашими предками. Дуже характерний мотив звернення до чужих володарів: "земля наша велика й багата, а ладу в ній нема". Такі характерні риси українців в перед історичні часи, власне перед створенням української держави. Але вже в ті давні часи жоден нарід не міг жити ізольовано, окремо від інших народів. Особливо не могли жити ізольовані племена, що жили по середній течії Дніпра. Рівна місцевість, відсутність гір, що захищали б її від азійських степів, а, з другого, боку родючість ґрунту були причиною того, що на Україну постійно тиснулись азійські орди. Крім того, через Україну проходив знаменитий шлях із Варяг в Греки. Цим шляхом через Україну проходили варяги, іноді як купці, іноді, як грабіжники. Не рідко наші предки самі наймали варягів, як вояків для охорони своєї землі. Так варяги все в більшій і більшій кількості приходили на нашу землю, селились на ній, вступали з нашими предками у все тісніші й тісніші стосунки. Це не могло не відбитись на психології наших предків і на їх ідеалах.

Щоб уявити, який саме вплив на українців мали варяги, зупинимось на короткій характеристиці їх, як її подають історичні джерела. Варяги своєю вдачею у багатьох відношеннях були протилежністю нашим предкам, як протилежністю була й природа, серед якої жили ті й другі. Бідна й сувора природа Скандинавії, батьківщини варягів, не могла забезпечити їм добробуту і тому вони численними дружинами виїздили в інші, багатші країни шукать собі щастя. Найчастіше вони грабують місцеве населення а іноді торгують з ним, або стають до нього на військову службу. "Варяг, як пише Е.Вінтер, - був чимсь середнім між воюком і купцем". Але не рідкі були випадки, що варяги, захопивши якусь землю організовували там свою державу. Таке було і з нашою українською землею.

Життя в походах через бурхливе море, постійний ризик своїм життям, розвивали хоробрість, робили із варягів першокласних воїнів. Ось як характеризує варягів одно арабське джерело: "Мужі з країни Руотсі не мають нерухомого майна, ані сіл, ані землі. Вони живуть виключно з торгу соболями. Вони нападають на словянські землі, щоб брати там невільників і продавати їх потім в Ітілі та Болгарі. Здобич у словянських землях - єдине джерело їх існування. Коли в руотсе родиться син, батько кладе коло нього голий меч і каже: "багатства я тобі дати не можу. Що ти здобудеш цим мечем, то буде твоє". Другий арабський мандрівник пише так: "Руотсі відважні й хоробрі. Нападаючи на якийсь інший народ, вони не перестають битись, поки не знищать його до щенту".

Поряд з хоробрістю та войовничістю варяги відзначались великою ініціативою і підприємчивістю. Ініціатива їх мала широкий розмах, про що з особливою переконливістю свідчить заснування варягами в Європі декількох держав. Ці факти свідчать також сильне прагнення варягів до влади й панування над іншими народами.

В протилежність до словян, варяги відзначались дисциплінованістю й вірністю вождеві й пошаною до нього.

Здавалось би, що при зустрічі цих двох народів так протилежних стихій, між ними неодмінно мусіла б відбутись боротьба, в наслідок якої войовничі варяги мали обернути мирних словян на рабів, утворити з себе пацівну замкнуту в собі верству з суворою внутрішньою дисципліною, й деспотично панувати над українцями. Інакше кажучи, на Україні мусіло б статися те, що сталося в Спарті після приходу туди завоюників дорян. Але цього не сталося. Варяги швидко зішлюдилися зі слов'янами, особливо їх верхнім прошарком: разом з ними ходили в походи, одружувались з українками. Як пише Вінтер, варяги брали собі багато жінок - українок, щоб поширити свої зв'язки з місцевим насе-

ленням і мати більше нащадків, кровно споріднених з ним. Можна думати, що причин такої політики варягів декілька, а основні з них - вдача українців, багата земля і вигідне географічне положення України. Українці, не будучи агресивними, в той же час були дуже свободолобними й не помирившись би зі становищем рабів, і при великій хоробрості війна з ними закінчилась для варягів катастрофою. Можливо, що тут відіграла роль порівняно висока культура українців та їх інтелігентність, що imponували варягам.

В наслідок цього варяги швидко зливались з місцевим українським населенням і асимілювалися з ним. Діти їх, виховані матерями - українками, розмовляли українською мовою і фактично ставали українцями. Це злиття двох народніх стихій відбилось на вдачі українського народу, на його культурі й історії, відбилось воно і на формуванні ідеала людини. Найважливішою рисою його є войовничість і хоробрість. Це риса варяжська. Але вона під впливом слов'янської стихії ушляхотнена, позбавлена кривавої жорстокості. Друга риса, сполучена з першою, - це духовий аристократизм, який полягає в тому, що людина ставить на перше місце не зовнішні ознаки гідності, не своє положення, не одягу й багатство, а високі духові якості вдачі. Живим втіленням цього ідеалу в початковому періоді нашої історії був Святослав Завойовник. Це був вождар великого масштабу з надзвичайно широкими державницькими планами, що поставив собі завдання створити з України велику імперію, підкоривши їй великі простори на сході, заході й на півдні. Але це не був хитрий політик, що досягає своєї мети шляхом хитрої дипломатії, угодами, підкупамі і т.інш. Це був великий воїн - романтик, для якого на першому плані стояли слава й вояцька честь. Але це не була особиста пиха. Для Святослава його особиста честь і слава зеднувались з честю і славою України. Це був палкий патріот, що ніколи не вагався покласти голову за свою батьківщину. Вступаючи в бій зі значно сильнішим ворогом, він закликав своїх воїв полягти кистями за Україну, або перемогти. "Мертві сорому не мають". Поразка була б для нього великим соромом, якого він не міг би знести. І при всьому тому цей великий лицар, який увійшов в історію з іменем Завойовника, відзначався великою простотою в побуті й одязі. Він їв те, що їли й інші воїни, спав, поклавши під голову сідло, одягався так, що його не можна було відрізнити від звичайного воїна. І це не було в нього засобом спонукати своїх воїв спокійно шерпіти невгоди життя в поході. В основі цього лежав високий духовий патріотизм, справжня пошана до своєї гідності. Своїм способом життя він ніби підкреслював, що гідність людини не в одязі, не в зовнішніх ознаках влади, а у високих властивостях вдачі. І тому

Святослав став взірцем для наших предків. Про нього складались легенди. Одну з таких легенд передає літописець. Будучи християнином, він захоплюється Святославом і з захопленням пише, як той, будучи хлопцем, одним ударом проколов коня й вершника.

А проте нема підстав думати, що за часів Святослава відбулося повне злиття двох стихій, української й варяжської і що витворився один якийсь всіма визнаний ідеал людини. Святослав був ідеалом пересічним для дружинників і правлячої класи. Щодо маси населення, особливо тих, що сиділи на землі, то вона жила своїми старовинними ідеалами, що відбивались в народній релігії, звичаях і народній творчості.

І Д Е А Л Л Ю Д И Н И В Т В О Р А Х П И С Ь М Е Н И К І В К Н Я Ж И Х Ч А С І В.

В IX ст. серед українців починає ширитись християнство, чому безперечно багато сприяли торговельні зносини наших предків з Візантією. Вже в 945 р. під час договору з Візантією частина наших дружинників складала присягу в церкві св.Іллі в Києві. Дружина Ігоря Ольга в 955 р. прийняла св. хрещення. Нарешті, в 988 р. при Володимирі християнство стає на Русі-Україні державною релігією. Це була подія, що мала величезний вплив на всю подальшу історію нашого народу. Особливо великий вплив вона мала на його мораль взагалі і на формування поглядів на ідеал людини зокрема.

Але перш, ніж приступити до розкриття цього ідеалу, ми мусимо звернути увагу на те, що християнство на Україні, як і скрізь, набувало національних форм. Абсолютна Євангельська істина сприймалась українським народом відповідно до його психічних властивостей, історії й побуту, що відбилося на релігійних обрядах, моралі і на виховному ідеалі. Християнство не заперечувало всього того, чим жив до прийняття його народ. Воно залишало й освячувало те, що не суперечило його духові. Таким чином вироблявся світогляд, мораль і звичаї, в котрих органічно об'єднувалось євангельське вчення з деякими непротивними йому елементами попередньої національної культури. Цей процес зєднання на Україні йшов дуже повільно. Досить довгий час серед нашого народу існувало так зване двоє віря. Воно полягало в тому, що народ, визнаючи себе за християн і ходячи в церкву, в той же час вірив у поганських богів і слухався чарівників. Про такі явища Нестор згадує під 1072 р., коли пройшло вже майже сто літ після прийняття християнства.

Відповідно до цього довгий час після Хрещення Руси серед нашого народу існувала подвійність і в розумінні ідеала люди. Одна лінія в розумінні його виходила безпосередньо з євангельського вчення,

друга була зв'язана з традиціями поганського часу.

Перша відбита в творах церковних письменників княжого періоду, а також в Поученні Володимира Мономаха.

Основна задача церковних письменників полягала в тому, щоб поширювати в народі науку Христову, виховувати його в душі християнської моралі. Вони несли в народ євангельський ідеал людини.

Основні риси цього ідеалу такі: віра в Бога, відданість волі його, любов до Бога й ближнього, смиренство, правдивість, любов до Церкви Божої, пошана до старших і батьків.

Лука Жадята пише: "Передусім ми повинні триматися такого заповіту: вірувати в Бога, в Трійці славимого"... (С.Мирополюський. Нариси по історії церковно-приходських шкіл. СП.1894 р., ст.50). Віра в Бога мусить бути міцною, позбавленою всякого індеферентизму і всяких хитань. Ця твердість у вірі була особливо важливою в ті часи, коли християнство починало вхадити в життя народу. Від християнина тоді вимагалось не тільки визнання християнської релігії, а й ісповідання і захист її.

Тому Теодозій Печерський пише: "Коли хтось тобі скаже, що ту і іншу віру дав Бог, ти відповідай: хіба Бог двоєвірний? Чи ти не чуєш що написано: Один Бог, одна віра, одно хрещення? І чи не сказав Апостол Павло: коли й ангел благовістити вам інакше, ніж ми благовістили, анатема хай буде". (там же, ст.50-54).

В основу морального виховання письменники княжого періоду клали страх Божий. Володимир Мономах в поученні дітям пише: "Передусім для Бога й душі своєї страх Божий майте (там же, ст.51).

Але страх Божий, що про нього пишуть письменники княжих часів - це не є страх рабський, навіть це не є той страх, що його відчують до Аллаха магометани. Це є благовіння перед Всемогутністю й Величністю Божою. Він поєднується з надією на милосердя Боже й вірою в його Провидіння. Наші письменники часто підкреслюють, що всяке нещастя залежить від самої людини; що це кара за наші гріхи і, коли ми каємось, ця кара минає. Св. Теодозій писав: "Наводить Бог по гніву своєму, кару всяку або поганців, бо не прагнемо до Бога; а усобиці й війни бувають від спокуси диявольської і від злих людей. Бог не хоче зла людині, а добра... Коли поваїмось, то будемо у тому, у чому нам Бог велить, бо каже нам через пророків: "зверніться до мене всім серцем вашим постом і плачем (там же, ст.53). Тому не слід в нещасті впадати у відчай.

"В напасті терпи, - каже Лука Жадята, - на Бога надію май".

Ця віра в Провидіння, будучи основою терпіння у всіх невдачах в

житті, була джерелом бадьорости духа, мужности, здорового християн-оптимізму.

З особливою переконливістю цей оптимізм відбитий в "Поученні" Володимира Мономаха. "Смерти, діти, не бійтесь, — пише він, — ні на війні, ні від звіра, а мужське діло робить, як вам Бог дав, як і я від звіря і від води (був zagrożений), із коня падав, то ніхто з вас не може бути пошкоджений або вбитий, поки не буде від Бога наказано; а коли мусить прийти смерть, то ні батько, ні мати, ні брати не зможуть врятувати... Боже піклування краще, ніж людське" (Мирополюський, ст. 53).

Віра, надія і любов до Бога передусім виявляються в молитві. Тому наші письменники наставляють своїх читачів, щоб вони ревно молились Богові дома й ходили до церкви.

"Не лінуйтесь до церкви ходити, — повчає Лука Мудята, — на заутреню, на обідню й на вечірню, а в своїй хатині, коли йдете спати, Богу помоліться і тільки тоді лізьте на постіль. В церкві стійте зі страхом Божим, не розмовляйте, не думайте (чогось стороннього), а моли Бога всією думкою, щоб простив тобі Бог гріхи".

В такому ж дусі повчає і єпископ Кирило Туровський.

"Вас, що приходять в храм, хвалю й благословляю; кожного з вас, що приходить сюди, прошу: коли сусіда маєте, або родичів, чи жінку, чи дітей, то закликайте й їх до церкви, щоб навчалися душекорисним словам".

А преподобний Теодозій наставляє, як треба поводитися в церкві.

"Молю вас, браття, зі страхом і любов'ю один до одного стійте на молитві і по-справжньому молячись, промовляймо: "нехай буде правдива молитва моя, як кадило перед Тобою, піднесення рук моїх, жертва вечірня". Та ще нехай руки твої не мають жодного грабунку, щоб ти добре промовляв, говорячи: "піднесення рук моїх". Отже, добре оглядай руки свої й перевіряй, чи не мають вони якогось грабунку або нечистого лихварства".

Віддвигуючи службу Богу, християни мусять любити церкву й монастирі й піклуватися про красу їх, а також з пошаною ставитися до священників і ченців.

Пам'ятайте про монастирі, — пише Ксенофонт в своєму "Заловіті до дітей", — і чорноризців шануйте й милосердствуйте".

"Шануйте від всього серця ієрея Божого, шануйте і слуг церковних" пише Лука Мудята. Християнин має також дотримуватися постів. В підносеній, поетичній формі пише про це Володимир Мономах: "Засяла весна постово і квіти покаєння! Очистім себе, браття, від всякої крові тілесної і душевної, і співаючи Світодавцеві, промовімо: "слава Тобі,

Чоловіколюбче!".

Любов до Бога має сполучуватись з любов'ю до ближнього, що виявляється передусім в ділах благодійности, в піклуванні про хворих, убогих, сиріт.

"Більше всього, — пише Володимир Мономах, — убогих не забувайте, а скільки можете годуйте їх, і за права вдовиці піклуйтеся сами... І милостиню творіть не скудну (щедру), бо то єсть початок всякого добра".

А Лука Мидята пише: "Пам'ятайте й будьте милосердними до странників, до убогих, до голодних і ув'язнених і до сиріт будьте милостивими".

Любов до ближнього має поєднуватись з правдивістю, чесністю, миролюбством, вірністю даному слову.

Любов майте зі всякою людиною, а тим більше з братією, і нехай не буде однієї в серці, а іншої на устах; під братом ями не рий, щоб Бог тебе в гірше не кинув. Але будь правдивим... Будьте терпеливі брат до брата і до всякої людини і не воздавайте зла за зло".

В чисто євангельському дусі наші письменники вимагають від людини лагідности й смиренства й засуджують гордоці.

"Будьте смиренні й лагідні, — пише Володимир Мономах, — і ви станете виконавцями Божих заповітів, бо в серці гордого діавол сидить і слово Боже не хоче прилинути до нього".

До старших і батьків треба ставитись з пошаною. "Шануйте стару людину і батьків своїх", — каже Лука Мидята. "Старих шануй, як батька, а молодих, як братів", — наставляє своїх дітей Володимир Мономах.

Попана до старших, сердечне ставлення до людей має виявлятися і в зовнішній поведінці.

"Хворого відвідай, — пише Володимир Мономах, — за мерцем іди, бо всі ми смертні, і людини не поминіть, не привітавшись з нею, не сказавши їй доброго слова".

Крім того, Володимир Мономах подає такі правила благопристойности: "При старих мовчати, мудрих слухати, старшим коритись, з рівними й меншими любов мати, без лукавства розмовляючи, більше думати, а не спати словами".

Сам будучи дуже гостинним, Володимир Мономах вимагає, щоб обов'язок гостинности виконували і його діти: "чи куди поїдете чи підете, чи де станете, — напийте і нагодуйте унеїна; а більше всього шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов, чи простий, чи добрий, чи злий; і коли не можете (вшанувати його) подарунком, то (вшануйте) його їжею і питвом, бо перехожі проголосять по всіх землях славу про людину або добру або злу".

Добре й щире ставлення людей виключає злорічливість, всякі пересуди.

"Не суди, щоб ти не називався сином діавола, але смирайся, щоб бути сином Божим. Не осуди брата ні словом, ні думкою, апіятаючи про свої гріхи, щоб тебе Бог не осудив". (Лука Жидята).

Засуджували наші письменники, особливо ченці й піліцтво: Св.Тео-дозій писав: "Першу чарку п'єш за здоров'я, другу для веселощів, третю для ситости, четверта відбирає розум, пята робить тебе шаленим, шоста причиняє гірку смерть, а сьома вічну муку".

Взагалі людина мусить володіти собою, не коритися пристрастям й обмежувати свої інстинкти.

"Научися, - вірний чоловіче, - пише Володимир Мономах, - бути благочестивим діячем! Научись по слову євангельському очима управлять, тіло підкорювати, язик утримувати, гнів придушувати, думки чисті мати, спонукувати себе до добрих діл ради Господа"...

Засуджуючи лінивість, наші письменники, високо ставили любов до праці.

"Лінощі всьому (всякому гріху) мати, - що вмієш, те забудеш, а чого не вмієш, не научишся... Нехай не застане тебе сонце на постелі!" пише Володимир Мономах. Говорячи про любов до праці, письменники княжих часів, мали на увазі не тільки працю фізичну й практичну діяльність в житті приватному й громадському, а й працю розумову.

Володимир Мономах заповідає дітям: "Якщо щось забуваєте, то частіше перечитуйте; і мені не буде соромно, і вам буде добре. Чого доброго вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться, як і батько мій, сидючи вдома, зумів виучити п'ять мов, бо в тому честь від інших земель". Зразком великої працездатності й любови до праці був сам Володимир Мономах. "Що потрібно було робити моему отрокові, - писав він, - те робив я сам і на війні, й на полюванні, вдень і вночі, в спеку й холод, не даючи собі спочинку, не надіючись ні на посадників, ні на бірючів; сам робив все, що треба було, все улаштовував, і навіть в домі своєму все робив я, і в мисливському своєму обіході лад сам тримав і в стаїні також. Сам піклувався про соколів і яструбів. Худого смерда, старця і вдовицю на посталу сильним не давав, сам слідкував за церковним порядком і службою" (Акад. А. Орлов. Курс лекцій по-старо руській літературі, ст. 66).

Зразком любови до розумової праці був також Данило Заточник, що писав про себе: "Я, княже господине, ні за море не ходив, ні у філософів не вчився, але був я та бджола, що падає на різні квіти і робить медяні стільники; так і я, по багатьох книгах збираючи солодощі сло-

весні й розум, зєднував їх, як мїх води морської, не від свого розуму, а від Божого Промислу. (Мирополюський, Цер.-прих.шк., ст.53).

Дуже характерне те, що Володимир Мономах навчає дітей регулювати працю і спочинок.

"Кожний ранок треба вставати до сходу сонця - пише він, - так робив мій блаженний батько та інші достойні мужі; після вдячної за світ сонця молитви треба "сісти думать" з дружиною, або людей судить, або на полювання їхать, а після того лягти спати. Спання у полудень присуджено самим Богом, за цим уставом мпочивають і звірі, і птахи, і люди" (там же, ст.66).

За високу чесноту письменники княжого періоду визнавали любов до батьківщини. Щоправда, в ті часи багато на нашій землі було взаємної боротьби, що часто мала підступні форми й призводила до руйнації нашої держави. А проте немало було між українцями тих часів, зокрема між князями, палких патріотів, що боліли долею нашої батьківщини. Зібравшись в Любечі на раду, князі говорили: "На-віщо губимо Руську землю, самі між собою ворожнечу роблячи... Бережимо Руську землю"...

Митрополит, переконуючи Володимира Мономаха залишити облогу Києва, казав: "Молимо тебе й братів твоїх не погубить Руської землі". Почувши це, Володимир розплакався і сказав: "Поістині батьки наші й діди наші збирали Руську землю, а ми хочемо її загубити".

Смерть за рідну землю визнавалась за почесну й славу, за виконання обовязку перед батьківщиною. Краще на своїй землі кістками, лягти, ніж на чужій землі славним бути", - написано у Волинському літопису.

Відомий український мандрівник ігумен Данило, підчас подорожі весь час думає про свою батьківщину і, будучи в Ієрусалимському храмі, з великою побожністю ставить свічку за землю Руську та за її князів.

Дуже цікавим є той факт, що письменники княжого періоду намагалися психологічно обґрунтувати виховний християнський ідеал. З цього погляду великий інтерес має послання митрополита Никифора до Володимира Мономаха. Митрополит пише про здібності душі, - розум, почуття і волю, а потім про правильний вжиток п'яти відчуттів, що являють собою "п'ять слух душі". На психологічних поглядах митрополита Никифора видно вплив великих грецьких філософів Платона і Аристотеля, особливо останнього, але він розглядає психічні здібності людини в світлі завдань християнського виховання. На перше місце він ставить розум. Розумом ми відрізняємся від тварин, ним ми пізнаємо небо та інші творіння Божі, ним, при правильному вжиткові його, ми підносимось до розуміння Самого Бога. Зате невірне вживання розуму, як показує приклад ангела - дениці (діавола) веде до падіння.

"Почуття виявляються в ревності по Богові і в немиловості до ворогів Божих". Невірно вживання почуття виявляється в злості, заздрості і в користолюбстві.

Воля виявляється в прагненні до Бога.

"При доброму вживанні її людина має постійне прагнення до Бога, забуваючи про все останнє, чекає просвітлення від нього; втішається радістю в найлітших стражданнях ради Бога. Душу митрополит Никифор порівнює зі світлим оком. Вона є та сила, що керує тілом, отже, людина мусить використувати цю силу щоб наблизитися до Бога, до Його правди. У неї духовне життя мусить переважати над життям тілесним. (Мирнопольський. Нариси поісторії церковно-приходських шкіл).

Оскільки ідеал людини, накреслений в творах письменників княжого періоду, реалізувався в житті українського народу, до татарської навали? Єсть всі підстави думати, що він мав не тільки теоретичне, а й дієво-практичне значення. Про це свідчить передусім той факт, що Київська Русь дала цілу плеяду людей, які були втіленням цього ідеалу. Такими були князі Борис і Гліб, Володимир Святий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, св. Антоній і Теодосій Печерський, митрополит Іларіон, ігумен Данило і багато інших.

Можливо, що найяскравішим прикладом втілення ідеалу людини, створеного письменниками княжого періоду серед церковних діячів був Теодосій Печерський. Це був один з основників знаменитої Києво-Печерської Лаври. Будучи глибоко-релігійним, проводячи час в пості й молитві, він був зразком любови до праці. Ось як літописець Нестор описує побут Києво-Печерського монастиря, коли ігуменом в ньому був Теодосій Печерський: "Яких труднощів доводилось зазнавати ченцям, це тільки один Бог відас, людина цього не в стані сповісти. Їх пожива складалася з самого хліба та води. Тільки в суботу і неділю вони їли також сачавицю. Коли її не було, то яку небудь іншу варену городину. Свої вбогі засоби до існування вони заробляли працею. Вони робили капелюхи з вовни й займались іншою ручною працею. Коли бувало великий Никон сидів разом з іншими й опрацьовував книги, то часто траплялось, що блаженний Теодосій прями йому необхідні для цієї праці нитки. Такої великої він був простоти й смиренності. Учень Теодосія Іларіон умів дуже вправно переписувати книги. День і ніч писав він у келії отця нашого Теодосія книги, а цей тимчасом устами співав псалми, а руками прями стрижену вовну, або робив щось подібне". Крім фізичної праці, св. Теодосій ретельно займався й працею розумовою. Він часто проповідував і, як церковний письменник, залишив після себе два поучення:

"Про покаєння" й "Проти користолюбства".

Як про вираз великого смиренства св. Теодосія, в його житті розповідається про такий випадок. Одного разу св. Теодосій був у великого князя Київського. Коли він виходив з палаці князя, його вже чекав повоз, щоб відвезти його до монастиря. Візник, побачивши преподобного Теодосія, сказав йому: "Ти, чернець, завше без праці, а я цілий день працюю... Сідай на моє місце й вези мене. Св. Теодосій смиренно сів на місце візника й повіз його.

Але при всьому смиренстві св. Теодосій був дуже мужньою людиною. Він не боявся докоряти князеві, коли той вчинив не по правді. Будучи суворим аскетом, Теодосій не цурався дійсності, не забував про те, що діялось за межами монастиря. Від допомагав бідним і засновував для них на монастирські кошти дома опікування. Про його турботи суспільними справами свідчать його поучення, уривки з яких ми наводили вище.

Втілення християнського виховного ідеалу серед князів був Володимир Мономах. Він об'єднував у своїй особі глибоку віру й надію на Боже провидіння, мужність лева і християнську лагідність, політичну й життєву мудрість і високу по тому часу освіченість з смиренством, надзвичайну працьовитість в розумовій і фізичній праці, високий патріотизм, і надзвичайну хоробрість у боротьбі з ворогами українського народу, і доброзичливе ставлення до чужинців, що не шкодили Україні, величність князя і відсутність всякої пихи, велику гостинність і християнську милосердність до бідних, старих, хворих і сиріт.

Своєю мужністю і високим духовим аристократизмом Володимир Мономах нагадує Святослава Завойовника. Це - той же тип українського князя, але прийнятий духом християнства. Тому в літопису про Володимира Мономаха сказано: "З нього виходило світло як від сонця".

Думку про те, що ідеал людини, створений письменниками княжого періоду, реалізувався в житті нашого народу, стверджує також той факт, що тогочасні батьки в своїх заповітах дітям наказують їм, щоб вони наслідували своїх батьків.

Так, напр., Ксенофонт в своєму заповіті дітям писав: "Я, діти, заповідаю вам по людському жити... Як і я жив без лукавства і від усіх мав пошану і любов - не через сан великий, не через норов великий, (а тому що) не докоряв нікому, не шкодив, нікого не оклеветав, ні зла не робив нікому... не залишав церкви Божої ні увечері, ні зранку, ні в полудень, не зневажав, ні залишав странників і тих, що горюють, не зневажав ніколи. Так і ви живіть, діти мої, щоб Бог благословив вас довголіттям".

На закінчення Ксенофон пише: "Щиро кажу: що бачили в мені, те

й ви робить". На себе, як на приклад, вказує дітям і Володимир Мономах. Психологічно не можна припустити, щоб ці люди, звертаючись перед смертю до своїх власних дітей, були не щирими і в своїх заповітах приписували собі те, чого не мали в дійсності.

Християнські погляди на життя й призначення людини, відбиті в творах письменників княжого періоду, просякали не тільки у вищі прошарки нашого народу, але і в народні маси, стаючи за основу особистої й суспільної моралі.

Вплив на маси морально-християнських і педагогічних поглядів наших старовинних письменників пояснюється цілим рядом причин. Одна з них та, що в старовину не було такого різкого розподілу між різними шарами населення, що особливо різко помічається в нові віки при бюрократичному державному устрої. Правда, це не була гомерівська епоха, коли цариці разом з рабнями пряли пряжу, а царські сини пасли скот; коли царі й царевичі після розлуки обнімалися зі свинопасами, сідали з ними за спільну трапезу і по-просту розмовляли з ними. Але дещо близьке до цього було в старовину і на Україні. Із "Поучення Володимира Мономаха" видно, що князі Київської Русі не тільки керували своїми господарськими справами, а й працювали іноді фізично разом зі своїми смердами. Зближали князів, бояр і простих вояків також часті походи та спільні бенкети на княжому дворі, як про це свідчать билини про Володимира Великого, а особливо по ширенню серед українського народу поглядів наших письменників на мораль і виховання сприяли церкви та монастирі. Роль церкви та вплив її на народні маси в Київський період ні в якому разі не можна порівнювати з її роллю в XIX-XX ст., коли українська церква значною мірою стала знаряддям московського самодержавства, коли відношення духовництва до народніх мас в багатьох випадках набуло формального, бюрократичного характеру. Церква й монастирі в Київській Русі були майже єдиними осередками освіти. До них тяглися маси українського народу, щоб одержати від них настанови, як керівництво в своєму щоденному житті. Література того періоду мала переважно церковно-релігійний характер. Пошана до неї серед народу була дуже висока. "Велика буває користь від книжного вчення, — пише автор "Повісті Бременних лет". Книжки наставляють і учать іти шляхом покаєння. Ми знаходимо мудрість і воздержання в словах книжних, бо це ріки, що напувають всесвіт, це джерела мудрости, бо в книгах є незмірима глибина, ними ми втішаємося в печалі, вони є уздечка стриманости. (Акад. А. Орлов. Курс лекцій по-старо-руській літературі, ст. 77).

Духівництво було тоді виборним і брало участь у всьому житті українського народу.

"Ієраркія, — пише П.Знаменський, — в наслідок свого виборного значення набула народнього характеру, стала своєю для суспільства і сама одержала від нього сильний вплив. На княжих нарад і віздах на першому плані бачимо духівництво. Єдність руської церкви була найбільш благодійною силою для України серед удільної ворожнечі, ієрархи вступали майже в кожен сварку князів, як миротворці і ходатаї за спільне благо народу; лише нечисленні митрополіти — греки залишали свою настанову серед усобиць і відходили в Грецію. Митрополит Миколай утримував князів від усобиці з приводу осліплення князя Василька Волгинського.

"Коли почнете воювати один з одним, — казав він, — то поганці візьмуть землю Руську, що її придбали батьки ваші, вони з великим трудом і хоробрістю підкупувались про Руську землю та інші землі приєднували, а ви хочете губити землю Руську". Митрополит Никифор казав князю Київському Рюрику: "Ми поставлені від Бога в Руській землі, щоб утримувати вас від кровопролиття, щоб не проливалась кров християнська на Руській землі"... В межах своєї єпархії кожний єпископ був першою і найважливішою людиною в громадських справах, був такий потрібний в удільній області, як і князь. Новгородці не могли себе і уявити без владики. З благословення місцевого святителя робились всі справи, так що він мимоволі втягувався у всі місцеві інтереси. Ми бачимо його на чолі удільного посольства до князя з закликом на княжий стіл; він же приймає новоприбулого князя й виконує чин посадження його на стіл; в княжій думі святитель був першим радником, вмовляючи князеві миролюбне ставлення до родичів і був ходатаєм перед ним за благо удільного населення (П.Знаменський. Підручник руської церковної історії, 1888 р., ст. 25-26).

Аналізуючи ідеал людини, відбитий в творах церковних письменників Київської Руси, ми маємо відзначити, що в ньому переважають чисто євангельські риси, що мають загально християнський характер. Особливо це треба сказати про твори таких письменників, як Лука Амдята й Кирило Туровський. Але в деякого з письменників цього періоду вже помітний вплив місцевих, українських умов. Найбільшою мірою це стосується Володимира Мономаха, в заповіті якого євангельська мораль переломлюється через призму тогочасного українського життя і органічно сполучується з кращими українськими традиціями.

Але, як ми сказали раніш, поряд з церковним ідеалом в княжій період існував ще ідеал людини, що відбивав переважно місцеві народні традиції. Ми не можемо відновити його з такою чіткістю, як ідеал церковний, бо для цього у нас нема достатніх джерел. Відбиток його ми знаходимо в першу чергу в билинах Київського циклу. Їх забув український

нарід, але вони збереглися на далекій півночі в Росії у т.зв. "сказателів". Зрозуміло, що протягом віків вони під впливом місцевої народної стихії були змінені, але основа їх залишилась незмінною.

На билинах мало помітний християнський вплив і тому в них можна бачити відбиток українських національних поглядів на людину, як вони розвивались в народі поза впливом християнства. В билинах, як герої виступають богатері, що репрезентують різні стани нашого старовинного суспільства. Ілля Муромець репрезентує селянство, Добриня Никитич – боярство, Олексій Попович – духовництво, Чурило Пленкович – купецтво. Кожен з них не є ідеал людини того чи того стану, бо поряд з позитивними рисами, вони мають і риси негативні, типові для того чи того стану нашого старовинного суспільства. Але разом з тим вони відбивають в собі і погляди нашого народу що до ідналу людини.

Основна позитивна риса наших богатирів – це велика хоробрість і любов до своєї батьківщини. Всі вони, не зважаючи на різницю станів і в'язі, дружно й хоробро борються за Руську землю й перемагають численних її ворогів. Найхоробріший і найсильніший між ними Ілля Муромець. Це не селянин-хлібороб – яким є Микула Селянинович, що працює на землі зі своєю чудодійною "сошкою". Ні – це селянин – вояка, що зі зброєю в руках захищає свою землю від ворогів. Такими ж виведені у билинах не тільки представник боярства, Добриня Никитич, а й представник духовництва Олексій Попович. Друга характерна риса наших богатирів – це широчінь натури, великий розмах духовних і фізичних сил. Ця риса виявляється як у позитивних, так і негативних з нашого погляду формах. До таких негативних рис широкої натури наших богатирів треба в першу чергу віднести зловживання зеленим вином, яке вони п'ють єдиним духом "чарами в півтора відра". Можливо, що ця риса нашими предками в ті часи не визнавалась за гріх, бо відповідала традиціям того часу, коли казали: "Русі веселіє єсть пити, не можемо без того бути". В цій точці є безперечно велике розходження між поглядами церковних письменників, як, напр., Теодосія Печерського, і билинами. Нарешті, третьою рисою, що характеризує самий стиль життя героїв билин, це широка гостинність. Втіленням її є передусім великий князь Володимир Красне Сонечко. Але й тут є різниця між билинами і творами церковних письменників. В основі гостинності Володимира Мономаха лежить християнська любов до ближнього, милосердне ставлення до хворих, старих, сиріт і бідних. Гостинність Володимира Красного Сонечка має характер широкого бенкетування за великими столами, повними всякими стравами і вином. Крім билин, у нашого народу існували поетичні твори типу героїчних пісень, що їх співали грецькі рапсоди. Такими українсь-

ними рапсодами були бояни, що під аккомпанімент гуслів співали на княжих бенкетах. До такого роду пісень-поем належить і "Слово о полку Ігоревім". Цей твір органічно зв'язаний не тільки з психологією українського народу, а й поганськими поглядами наших предків.

Близькість до природи, заснований на ній політеїзм, пронизують цілу поему, надаючи їй характеру високої поетичності.

Головний герой поеми, князь Ігор, — це ідеал хороброго князя — патріота. В ньому відчувається дух князів до християнського періоду, зокрема дух Святослава Завойовника. Він їде на бій з половцями, наче сокіл кидається на стаю лебедів. Це герой — лицар, що в самому бою відчуває радість.

Поряд з Ігорем в поемі виступає його дружина Ярославна, втілення кращих рис української жінки. Це вірна й ніжна дружина, що тужить за своїм ладом і хотіла б зозулею летіти до нього. Вона звертається до вітра, до сонця, щоб повернули його. Її плач по чоловікові — це одна з найзворушливіших сторінок в історії всесвітньої літератури. Вірністю чоловікові Ярославна нагадує дружину Одисея Пенелопу. Але якою ж холодною здається Пенелопа в порівнянні з українською княгинею.

Ми відзначили, що в "Слові о полку Ігоревім", як і в билинах, відбиті погляди наших предків, що переважно зв'язані ще з дохристиянською традицією. Але це не означає, що вони зовсім не мають в собі християнських елементів. "Слово о полку Ігоревім" повне образів, взятих із поганських вірувань наших предків, але поема кінчається такими словами: "Слава князям та їх дружині, що б'ються за Христа проти невірних орд! Слава князям та їх війську. Амінь!"

Отже, можна думати, що автор слова, дружинник тих часів, перебуваючи під великим впливом дохристиянських традицій, в той же час є християнином; що звернення його до природи та згадка про поганських богів є значною мірою лише поетичними зворотами. Але в той же час його не можна визнати за справжнього християнина, приміром, типу Володимира Мономаха.

Можна думати, що ці дві стихії, церковно — християнська і світсько — поганська, так і не злилися до татарської навали. Але процес злиття відбувався постійно і неухильно. Християнство на Україні поширювалося без насильства і тому прищиплювалося нашому народові повільно. Але тим глибше воно просякало в душу народу, ставало справді його національною релігією.

Так крок за кроком відбулося злиття двох стихій в поглядах і психології українського народу з рішучою перевагою стихії християнської.

Так виробилися наші святочні звичаї, в яких переплітаються старі поганські традиції з християнством, формувався світогляд і народний побут. Так виробився і набув чітких форм ідеал людини, що зрісся з душею нашого народу, увійшов у плід і кров його і став керівництвом в особистому й громадському житті народу.

І Д Е А Л Л Ю Д И Н И В У К Р А Ї Н С Ь К І Й Н А Р О Д Н І Й П І С Н І.

Ідеал людини, властивий кожному народові, відбивається в його побуті, творах письменства, в народній творчості. Між всіма цими формами вияв розуміння ідеалу людини є міцний зв'язок. Найбільш виразною з них є безперечно народня творчість. Вона виявляє саму душу народних мас, тоді, коли письменство безпосередньо відзеркалює погляди окремих авторів і тільки опосередньо воно виявляє властивості народу. Щодо українського традиційного ідеалу людини, то він найяскравіше відбивається в українській народній пісні. Пісня складається із слів і музики. Хоч ці два елементи міцно між собою зв'язані, кожен з них має і свою відмінну роль як в процесі мистецької творчості, так і естетичного сприймання. Слово передає переважно думки, поняття, уявлення, себто інтелектуальні моменти психіки людини, хоч в той же час відбиває й емоційні переживання. Останнє властиве в більшій мірі усній і в меншій мірі – мові писаній.

Музика переважно відбиває емоційні переживання з їх найрізноманітнішими відтінками. Переживання, що їх передає музика, можуть бути остільки тонкими й глибокими, що їх не можна передати словами. Друга особливість музики полягає в тому, що вона впливає на емоції людини безпосередньо, тимчасом, коли всі інші види мистецтва діють на почуття опосередковано через думки і уявлення. Коли ми дивимося навіть на таку емоцією насичену картину, як "Убивство Іваном Лютим свого сина", написану Рєпіним, ми спочатку мусимо зрозуміти її зміст, і тільки після того у нас викликають відповідні почуття. Через музику душа безпосередньо розмовляє з душею. Оскільки в народній пісні відбиваються почуття народних мас, то можна сказати, що через неї ми безпосередньо розмовляємо з давніми поколіннями не тільки історичних, а й передісторичних часів. Ми разом з ними живемо тими почуттями, що жили вони. Цим пояснюється той великий вплив, що має на нас національна пісня. Тому дослідник народньої пісні мусів би розглядати її в цілому, як єдність музики й слова. Це можливо буде лише тоді, коли досягне високого рівня психологія музичної творчості й сприймання. Але покищо доводиться розглядати ці елементи окремо.

Відомо, що українська пісня своїм змістом, багатством, глибиною і різноманітністю переживань відбитих у ній, красою й мелодійністю посідає одно з перших мість серед пісень народів світу.

Саме вона підтримує свідомість національної єдності українського народу, любов до батьківщини й пошану до себе.

Багато відомих українських діячів стали такими завдяки народній пісні.

Тому Шевченко й каже:

"Наша дума, наша ~~судьба~~,
Не вмере, не загине.
Ось де, люди, наша слава,
Слава України".

Характеристична особливість світогляду нашого народу, як вона відбилася в народній пісні, є високий ідеалізм на релігійній основі: В ідеалістичному образі людини в першу чергу підкреслюються високі властивості душі. Це навіть видно в піснях про кохання, про що буде мова нижче.

Ідеальна людина передусім – глибоко релігійна.

Релігійним духом пройняті перш за все обрядові пісні, як напр. колядки, щедрівки, пісні весільні. Але й інші пісні часто відбивають релігійні настрої й світогляд українця.

Особливо характеристичні з цього погляду історичні думи і псалми. Як відомо, історичні думи створені були в один із найбільш драматичних моментів історії українського народу. В них релігійне почуття, віра й надія на Бога підносяться до рівня полум'яного патосу.

/ "Дума про бурю на Чорному морі", "про Марусю Богославку", "невольничі плачі" та інше/.

Отже так само, як і письменники Київської Русі, українська народня пісня визнає за найважливішу рису людини міцну віру в Бога.

Якже уявляє Його наш нарід? Бог єсть Абсолютний Дух. А що людина мислить відносно, вона не може пізнати адекватно Бога. Тому уявлення народу про Нього, будучи відносним, в той же час відбиває народню психологію. Ще було сказано, що світогляд українського народу має на собі великий вплив письменників Київської Русі. Це треба сказати і про релігійні уявлення його. Але слід відзначити, що уявлення українського народу про Бога, як вони відбилися в українській пісні, де в чому відрізняються від уявлень письменників Київської Русі. Бог став ніби ближчим до людини. Він в уявленні нашого народу не єсть Бог дійств, що стоїть над світом і не втручається в його життя, який йде й розвивається відповідно до своїх віковичних законів.

За поглядами нашого народу, не тільки акт Божого промислу, а й Божої творчості ніколи не припиняється.

"Де кровця (Христово) капне,
Там винце зійде;
Де сльоза капне,
Там церква стане,
Де слинка капне,
Там криничка стане.

Тому так часто в прислов'ї до Бога в обрядових і інших піснях вживається епітет "милий".

"Славен еси, наш милий Боже,
На небесі".

(приспів колядки).

Народження Христа в колядках оспівується як світова подія, коли

"Чоловік перед Богом
Пеленами оповився".

Це єсть вияв найвищої любови Бога до людини.

"Ой видить Бог, видить Творець,
Що весь мир помирає,
Архангела Гавриїла
В Назарет посилає".

З побожною любов'ю висвітлюється в колядках народження Христа.

"Перед тим дитятком
Пастушки з ягнятком
На колінцях припадають,
Христа Бога вихваляють".

Бог, як Отець небесний, піклується про людей. Він допомагає побожному пану-хазяїну в його господарстві, дарує йому довголіття й душевний спокій.

Попли, Боже, літа многі
Цього дому господарю.
Щоб і скот плодився,
Щоб і хліб родився,
А щоб вже наш пан-хазяїн
Та ні об чим не журився.

В одній колядці співається:

В пана Степана
Сам Господь ходить
З трьома святими.

Бог допомагає побожному господареві в його праці.

Сам му Господь Бог
Рілля всіває,
А Божий му син
Поволочає,
Божая Мати
Ім істи носить.

Бог і святі допомагають українським лицарям боронити батьківщину.

Нам поможе святий Юрій
Турке звоювати,
Слави здобувати.

Тому то у всіх важливих справах українець звертається до Бога.
Бідна вдова, засіявши і заволочивши пшеницю, просить Бога:

Ой уроди, Боже, та пшениченьку яру
На вдовиних діток та на вдовину славу.
І милостивий Бог приймає вдовину молитву.
Іще удівонька тай додому не дійшла,
А вже кахуть люди,
Що пшениченька зійшла.

Звідси здоровий оптимізм українця. Бог єсть Найвища Правда — і тому правда перемає, як і в особистому, так і громадському житті.

Несправедливо знеславлена людина заявляє:

Моя нелава, людська поговорка,
Марно в світі пропаде.

Здоровий оптимізм поєднується з мужністю, здібністю сміло дивитися у вічі смерті.

А чи пан, чи пропав,
Вдруге не вмирати.

Висока мужність українця підтримується й вірою в безсмертя людської душі, в царство небесне, що уготоване для тих, хто виконує волю Божу. На цьому засновується християнський ідеалізм, перевага благ духовних над благами матеріальними. З великою силою ця риса висвітлена в однім псалмі.

Ти, чоловіче, ти багатий
Ти не думай про багатство,
Бо загубиш душі царство.
Ой смерть стоїть у порога,
Багач ходить по хоромах;
Багач столу притупає
Воску свічу зажигав,
Чару вина наливав,
Свою

Воску свічу зажигає,
 Чару вина наливає,
 Свою бесіду собирає,
 За убраний стіл саджає,
 Чару вина наливає,
 А сам столу приступає,
 Злото срібло розгортає.
 А смерть столу приступає,
 Багачеву душу забирає.
 "Ти, смерть моя - рідна мати,
 Пусти мене свою рідню зібрати,
 Злото, срібло роздати...
 Чом ти мені ранше не звістила?"
 - А я тобі ізвіщала,-
 Тебе дома не застала;
 Ти все в пивках та у гульках,
 А о смерті нема й думки.-
 Поки рідня зібралася,
 Богачева душа з тіла вбралася.
 Янгол стоїть на порозі,
 Показує душі дорогу.
 "Іди ти, душе, оце тобі дорога
 Довга й широка,
 Що коли ти сама себе наслаждала,
 Тільки чужу кров випивала,
 Собі царства не готувала".
 Во віки віків амінь.

Українська пісня цілком в дусі євангельської науки відзначає велику силу широкого покаяння. В думі "Буря на Чорному морі" яскраво змальовується картина морської бурі, що ось - ось затопить корабель з козаками. Аж тут виступає Олексій Попович і просить козаків, щоб вони вкинули його в море, бо він - великий грішник і через нього загибель загрожує козакам. Щироседнє покаяння врятовує Олексія Поповича і всіх козаків.

Крім глибокої релігійності українця характеризує ширий патріотизм. В душі його органічно поєднані глибока віра в Бога і любов до "народу християнського". Для нього Бог і Батьківщина - найвищі блага.

Український лицар живе для Батьківщини: він завжди готовий віддати за неї своє життя. Найдорожче для нього - лицарська честь і слава.

Як злетілися орли
Чайки рятувати,
Слави здобувати...
співається в бойовій козацькій пісні.
В другій пісні козаки бажають:

Нехай піде наша слава
Поміж лицарями.

Такі настрії властиві не лише козакам, а й їхнім матерям і сестрам. Мати повчає сина:

Ззаду війконьки
Не zostавайся.

Сестра лицаря почула три голосочки: голос батька - "тереми мести", матері - "кухіль чесати" і брата - "коня сідлати". Вона рішає:

"Буть тому терему неметеному,
Буть тому кухелю нечесаному.
Піду, братечку, коня виведу,
Коня виведу тай осідлаю".

Про славу лицарську українець мріє ще з дитинства. Хлопець в колисці просить матір дати йому чотири труби.

У одну трубу заграю,
Як коника сідлаю,
А в другу заграю,
На коника сідаю,
А в третю заграю -
З твого дворику зіжджаю,
А в четверту затрублю,
Серед війська стоячи
І шабельку держачи,
Щоб зачула матуся.

Любов до батьківщини, пов'язана з глибокою релігійністю, залишається найважливішою рисою ідеальної людини в поглядах сучасних українців. Дуже характеристична з цього погляду колядка "Цілий світ розвеселився", складена в наші часи. В ній, між іншим, співається:

Згладився Спасе, на руїну,
Що зіслав Ти на Україну.
З наших сіл лиш румовище,
З надій наших попелища,
А наш нарід гірко стогне у неволі.

Наш цвіт пролляв море крові,

Все віддав із любови
До України і народу,
Чашу горя аж до споду
Стрільці наші вихилили аж до дна.

Змилосердись, Божий Сину,
Зішли згоду на Україну,
Щоб вона в нас панувала,
Волі місце зготувала
Для українського народу.

Тією ж палкою любов'ю до України, рішучістю битись за неї до останньої краплі крові пройняті й сучасні стрілецькі пісні. Склалися вони в обставинах запеклих боїв. Автори їх здебільша невідомі як невідомі й автори старих народніх пісень. Подібно до старих козацьких дум та історичних пісень, сучасні стрілецькі пісні закликають нарід боронити рідний край.

Хто живий, вставай, боронити край,
Вкритий огнем і мерццями,
Не буде тобі сумно в боротьбі
Між січовими стрільцями.

Лютий кат прийшов, проливати кров,
Взяти народ наш в неволю,
І море сліз у край приніс
Розбій, і смерть, і недолю.

У боротьбі "з лютим катом" беруть участь не лише козаки, а й героїні - дівчата.

Хто там іде і вперед веде?
Диво: це наші дівчата.
Личко як мак, кругом козак,
Душа стрілецька, завзята,

В боротьбі за рідний край виявляється, чого варта людина.

Приходить час, приходить час,
Нехай же кожний скаже з вас,
Чи він народу вірний син,
Чи тільки раб поганий він.--

І де він стане? Чи до тих,
Що в путах вік сидять гидких,
Що край, нарід свій, продають
Врагам, що кров із нього пють.

І чи до сміливих борців,
Що серед бур похмурих днів
За рідних край, за нарід свій,
За долю й волю йдуть у бій.

Приходить час, зайнявсь вже світ,
Вільним душам вже шле привіт.
Озвіться всі, хто є навкруг,
Хто з вас є раб, хто волі друг.

Боротьба за рідний край - кривава і тяжка: вона вимагає багато жертв і страждань. В стрілецьких піснях співається про самотні й самотні могили січових стрільців, що склали свої голови за Україну. Великим смутком пройнята пісня про Закарпатську Україну, "де стільки крові пролилось.

А над Хустом ворон криче,
На чужині мати плаче,
Мати плаче на чужині,
А дівчина - в домовині.

Сестра плаче у неволі,
Лежать стрільці в чистім полі,
Ніхто трупів не ховає,
Похоронів не справляє;

Тільки круки серед ночі
Видзобують стрільцям очі,
Стрілецькій чорні брови
Не діждалися любови.

Вовк завиває, крук закриче,
На чужині мати плаче.

На Тисі кров червоніє,
В чорнобривки серце мліє,
Побачила та й зомліла:
Несе Тиса мертві тіла.

Несе сестру, несе брата,
Мамі сина, дітям тата.
Діти тата злебеділи
Та й у річку полетіли.

Мати сину щебетала
 Та й у річку мертва впала.
 Тільки сестра ся остала,
 Що нам пісню передала.

Але ні смерть, ні великі невдачі не зупиняють героїчної бороть-
 би кращих синів України за волю, що точиться вже століттям.

Такими настроями пройнята, між іншим, пісня про відхід нашого
 війська за Збруч підчас боротьби з поляками.

Ой та зажурились стрільці січовії,
 Як Збруч річку проходили.
 Скільки то народу впало за свободу,
 Встоятись не було сили.

Ой та зажурились стрільці січовії
 Стали дрібні слези лити;
 Бути лях проклятий батьками орати,
 Матерями волочити.

Ой не тішся, люде,
 Що по Збруч це ваше:
 Вернуться ще тії стрільці січовії,
 Задрожить ще Краків і Варшава.

Борці за Україну знають, що ідея волі Батьківщини не умре,
 і що ворог "лицаря убоє" — думка ожне між січовими стрільцями".
 Знають вони й те, що український нарід не забуде своїх героїв.

Довкруги могили
 Трава зеленіє,
 А в могилі спочивають
 Стрільці січовії.
 Спіть, рідні вірлята,
 Хоч темная хата.
 Вам весною хрест вквітчають
 Українські дівчата.

Українські дівчата,
 Українські діти,
 Буде пісня вам на славу
 В полі гомоніти.

Буде гомоніти
 Та буде казати,
 Що вас Бог благословляє

І Вкраїна-мати...

Боротьба за віру й Батьківщину не мусить бути лише виявом хвилевого ефекту, що скоро згасає. Справжній український лицар твердий як криця, у своїй відданості Богові й Батьківщині. Зразком такої твердості є Байда. Це мужній і непідкупний патріот. Ніщо його не може спокусити на зраду Україні. Коли султан турецький каже йому:

Годі тобі, Байдо,
Байдо, байдувати,
Сватай мою дочку
Та йди царювати.

Байда на це відповідає:

Твоя дочка поганая,
Віра твоя, царю,
Царю, проклятая.

Він знає, що його чекає за цю відповідь, але іншої не дозволяє йому дати лицарська честь.

Таким же твердим і мужнім українським патріотом є Морозенко, що героїчно загинув у нерівній борні з татарами. Вороги знали, що найдорожче для Морозенка - Україна, і тому, замучивши його, вирвавши у нього живцем серце, вони вже мертвого поставили його на Запур могилу.

Дивись тепер, Морозенку,
На свою Україну.

Коли найбільша чеснота українця-безмежна вірність Богові і Батьківщині, то найбільша ганьба для нього - зрада вірі й Україні. Нема нічого огиднішого для українця, як "потурнак", що зрадив вірі батьків із-за "лакїмства нещасного".

З великою огидою й ненавистю змальовується в наших думках і невірницьких плачах тип потурнака, як бусурменського пса, як лютого ката своїх братів по крові. Маруся Богуславка, що попала в турецьку неволю і стала жінкою турка, сама усвідомлює свою провину й спокутує її тим, що визволяє з вязниці українських невірників.

З огидою й ненавистю ставився наш нарід до тих, хто переходив на бік поляків. Таким типовим зрадником був, між іншим, Сава Чалий, якого покарали смертю його бувші товариші, українські козаки.

Любов до батьківщини особливо гостро відчувається в розлуці з нею, а найгостріше в неволі. Гострою тугою за рідним краєм пройняті невірницькі плачі. Бідні невірники згадують

про тихі води, ясні зорі,
про люд хрещений

і увесь час линує думкою на Україну.

Глибокою тугою за рідним краєм пройнята пісня "Стоїть двір над водою", складена підчас "каналських"робіт.

"Як поїхав в Москівщину
Козак молоденький,
Орікове сіделечко
Ще й кінь вороненький.
Як поїхав в Москівщину,
Та там і загинув,
Свою рідну Україну
Навіки покинув.
Казав собі насипати
Високу могилу,
Казав собі посадити
В головах калину.

Українська пісня високо ставить любов і пошану до батьків. В обрядових піснях подається величний образ Матері Божої, що є зразком для земних матерів. Як заступниця миру християнського, вона піклується про праведних і грішних. Вона просить свого Сина:

Ой дай, Сину, золотії ключі
Відімкнути рай і пекло,
Випустити грішні душі.

Тому що неї звертається український нарід в часи напасти, як звернувся напр. підчас облоги Почаєва:

Ой рятуй, рятуй, Божая Мати,
У весь мир помирає.

І Мати Божа відгукнулась на це прохання і врятувала Почаїв.

Зворушливий образ земної матері подається у багатьох українських піснях. Вона всю себе віддає дітям і ладна все для них терпіти. В пісні "Ой зацвіла червона калина" стара мати каже своїй дочці, що вийшла заміж за п'яницю, який вічно не і без своєї жінки:

Ой нехай же він (п'яниця) спить,
Щоб він вже й не вставав,
Щоб твоєї бідної головки
Він не клопотав.

На це дочка відповідає:

Ой не клени, моя рідна мати,
П'яницю мого:
Єсть у мене діточки маленькі,
Горе буде без нього.

Така ж драма нещасної матері змальовується і в пісні "Ой зацвіла

рожа, білий цвіт". Молода жінка мала мужа, що
Нічого не робить,
Тільки ле,
А прийде додому
Жінку бє.

Вона просить мужа -п'яницю:

Не бий мене, мужу,
Не карай,
Бо я на тебе діток покину,
А сама піду за Дунай.

Коли це не допомагає, вона нарешті кидає чоловіка. Але їй
стає жалко дітей і вона повертається до дому, де застає таку кар-
тину:

Ложки не миті, миски побиті,
А діти плачуть на печі.

На материнську й батьківську любов діти відповідають такою ж
глибокою любов'ю. Особливо глибоко відчувається вона в розлуці.
Дочка, видана заміж, нудьгує за батьками:

Ой попливи, удко,
Проти води хутко
Та й накажи матусеньці,
Що я умру тутки.
Утоньки немає,
Матусі не буде,-
Десь про мене молодую
Навіки забули.

Ой полети, галко,
Де мій рідний батько,
Нехай прийде, відвідає,
Коли йому жалко.
Лалоньки немає,
Батенька не буде,
Десь про мене молодую
Навіки забули.

Дуже зворушливо любов до батьків передана в одній весільній
пісні, що її співає молода - сирота, коли зі світилками ходить по
селу й закликає гостей на весілля.

Пливи, пливи, лебедоньку,
Тихо по воді,

Прибудь, прибудь мій батеньку,
Тепера к мені.
Ой рад би я, дитя мое,
Прибути к тобі, —
Насипано сиру землю
На груди мені.
Замкнулися ясні очі,
Ніженьки мої,
Не можу я, дитя мое,
Прибути к тобі.

Така ж і любов до матері в розлуці; вона підноситься до обожнювання.

Мати ж наша мати,
Та де ж нам тебе взяти?
Маляра найняти
Та матір змалювати.
Та поставлю матір
На божницю в хаті,
На божницю гляну
Та матір помяну.

Тому образа матері або батька — тяжкий гріх, що дорівнюється смертному гріхові. В одній щедрівці співається, що Мати Божа не випустила з пекла душі, яка "матір і батька налаяла, — не налаяла, а тільки подумала".

Здорова родина, в якій батьки люблять дітей, а діти з пошаною і любов'ю ставляться до батьків і живуть згоді між собою, є основою здорового суспільного життя. Перша передумова його — згода й мир між членами суспільства. В одній пісні співається, як козак молоденький, відїжджаючи з України, прощається зі сусідами:

... шапку знявши,
Низенько вклонився,
"Прощавайте, сусідоньки,
Може з ким сварився".
Хоч сварився, не сварився,
Аби помирився.

Наївно — зворушливо звучить пісня про двох кумів, що посварилися одна з другою.

Через тин вишня похилилася, —
Кума з кумою помварилася...
Жито силоньки набирається, —

Кума з кумою вже не знається.
Тобі яблучко, мені грушечка,—
Не сварімося, моя душечка.
Тобі яблучко, мені зернятко,—
Не сварімося, мое серденько.

Наш нарід створив культ дружби й побратимства, що особливо процвітав у козацькі часи й зберігся і в часи новіші. Ось уривок із бурлацької пісні "Забіліли сніги".

Ніхто не заплаче по білому тілу, по бурлацькому:
Ні отець, ні мати, ні брат, ні сестриця, ні жона
його.

Та тільки заплаче по білому тілу товариш його.

Трудно знайти в піснях інших народів такі високі погляди на родинні і статеві відносини, як в піснях українських.

Основою й початком родинного життя є кохання.

Відомий французький психолог Рібо визнає три ступені кохання:

- 1/ Голий статевий інстинкт,
- 2/ Кохання, як почуття ніжності й симпатії і
- 3/ Ідеальне кохання.

Перша ступінь характеризує нижчі тварини, переважно комах тут голий інстинкт не ускладнюється ніякими іншими, більш високими почуттями. Самиця паука після статевого акту намагається пожерти самця. Але ця примітивна груба форма статевої емоції трапляється іноді й в людини.

Другий ступінь кохання властивий вищим тваринам, як траво їдам, так і хижакам. Її можна спостерігати у таких тваринах як леви, тигри, а також у птахів. В ній чітко виявляється фізіологічний момент, але він ушляхетнюється почуттям ніжності, взаємним піклуванням і т.інш. Ця форма кохання дуже поширена й між людьми.

Нарешті третій найвищий ступінь кохання характеризується тим, що на ньому відходять на задній план фізіологічні моменти й на першому плані стають моменти чисто духовного порядку: взаємна ідеалізація, цінування в першу чергу духових рис, повна духовна відданість, спільність поглядів і т.інш.

Українські пісні про кохання надзвичайно різноманітні за своїм змістом. У них відбиваються найрізноманітніші переживання: радість, ревності, нещасне кохання, туга за милим чи милою і т.інш. Але у всіх цих переживаннях перше місце посідає духовна сторона, а моменти фізіологічні посідають місце другорядне. Тому й красу "милої" чи "милого" українська пісня розуміє переважно як красу душі; краса фізична

розглядається не сама по собі, а як вияв краси душовної. Тону в ній на перший план виступають очі і брови, в яких найбільше відзеркалюються властивості душі.

Звертають на це увагу порівняння, що трапляються в українських піснях про кохання й свідчать про високий характер його.

Так наприклад дівчина порівнюється з ясною зорею, а парубок з місяцем.

В українських піснях також зустрічається багато епітетів і метафор, що свідчать про глибину й ніжність почуття кохання:

"голубонька сиза", "орел сизокрилий", "рибонька", "квіточка" і т. інш.

Але що особливо слід підкреслити в українській пісні, це чистота почуття кохання. Українці, принаймні ті, що жили до революції по селах, зовсім не знали сороміцьких пісень. Скромність і стриманість в коханні — це одмінна риса справжньої української дівчини.

В пісні "Ой у полі нивка" співається, що про дівчину "слава на все село стала", за те, що вона на привітання незнайомого козака назвала його "серденьком".

З цим пов'язана вірність в коханні і родинному житті. Це любов не лише по могилу, а й після могили.

Мила зозулею прилітає на могилу милого й проказує до нього:

Подай, милий, подай, орле,

Та хоч праву руку.

В пісні "Козака несуть" змальовуються похорони вбитого на війні козака. За ним іде його дівчина й "білі рученьки ломить".

Ой ломи, ломи білі рученьки

До єдиного пальця,

Бо не знайдеш ти, дівчинонько,

Над козака коханця.

Зате українська пісня суворо засуджує зраду й джигунство.

Вона не тільки не співчуває джигунові, якого ведуть на кару, а навіть називає його ледацом і визнає кару за справедливую.

Свідома своєї дівочої честі й гідності дівчина виганяє зі своєї хати хлопця — "баламута", що хоче її закохати та й забути.

Сестра намовляє брата покинути бідну дівчину-сироту. На це той відповідає:

Лучше мені гіркий полин їсти,

Ніж мені сиротину з ума звести.

На ґрунті скромності, стриманості й вірності створюється здорова родина і в першу чергу сердечні відношення між чоловіком і жінкою.

Батько милий, мати мила
Дружина милиша.

Зворушлива картина малюється в відомій пісні "Ой пряду, пряду". Молода жінка пряде до пізної ночі. Вона зморилась від праці. Її клонить сон. Свекор і свекруха докоряють їй: "лінивая, дрімливая невістка моя".

Аж ось милий йде,
Як голуб гуде:
"Засни мила хороша,
Рано заміж видана,
Не виспалася".

Неодмінною рисою правдивого українця є любов до праці. В пісні "Ой із-за гори та буйний вітер віє" з великою симпатією оспівується працююча вдова, що пшениченьку сіє. Самий тон пісні - дуже бадьорий. Не меншою бадьорістю відзначаються пісні про гуртову працю, особливо пісня "Вийшли в поле косарі". В праці для українця єсть своєрідна краса. В одній колядці подається малюнок дружньої праці

Оре плужок четвіркою
До орачів виходить сама Божа Мати. А далі - картина жнив. Довгі ниви, на яких працюють кладільнички й носільнички і дівки - паняночки.

Наклали кіп, як на небі звізд.

А потім ці копн звезено і складано в скирти

А вслід широко, а вверх високо,
А на самому верху сив соколонько,
Сив соколонько сидить,
Далеко видить,
Ой видить же він чисте поле,
Чисте поле, сине море.

Зате українська пісня різко засуджує ледарів і висміює їх

Грицю, Грицю, до роботи.
- В мене порвані чоботи.
- Грицю, Грицю до Марусі -
Зараз, зараз, уберуся.

Нещасна жінка жаліється на чоловіка - п'яницю.

Що п'яниця - не робітниця,
День і ніч він не,
А як прийде із шинку додому,
Мене молодю бе.

В одній пісні висміюється бабуса, що готувала дідові киселик, але поки дід не вмер, так і не діждавшись киселика. Нарешті звертає

на себе увагу характеристична для українця риса — свідомість своєї людської гідності, почуття честі, те, що можна назвати духовним аристократизмом. Це не є аристократизм бундючного пана, що пишається своїм походженням, титулами, мастками та режисерською одежею, при якому підкреслюється вартість не самої людини, а чогось зовнішнього для неї.

Аристократизм духовний єсть свідомість гідності с а м о ї л ю д и н и, незалежно від її положення чи матеріального стану. Отже таку гідність виявляє Бондарівна, що кидає в обличчя нахабі графу Потоцькому:

Ой не годен пан Каньовський
Мене цілувати,
Тільки годен князь Каньовський
Мене роззувати.

Така свідомість гідності виявляється в коханні дівчини чи парубка.

Коли ходиш, то ходи,
Коли любиш, то люби,
Не завдавай серцю муки,
Не візьмеш ти, візьме другий...

заявляє дівчина парубкові, що без пошани ставиться до неї й хоче кохання обернути в гру.

Козак залишає дівчину, що гордувала ним, і на її прохання: "вернися соколе", — відповідає:

Не вернуся, забарюся.
Гордуєш ти мною;
Нехай твоє гордування
Все перед тобою.

Свідомість своєї людської гідності має й "голота", що заявляє:

А хто з нас, братця,
Буде сміятися,
Того будем бити.

Свідомість своєї гідності має сполучуватись з пошаною до інших людей саме тому, що вони теж люди і через це мають свою гідність. Ця пошана виявляється в чемній поведінці, в привітанні і т.ін. Приклади такого вияву пошани можна бачити в наших колядках і інших піснях. Вийжджаючи в похід, козак

панку знявши,
низенько вклонився

своїм сусідам і знайомим. Вертаючись з походу,

... до дівчини
Козак поклонився,
Ой давже він їй поклон низенький
З коня вороного.

Аристократ духа органічно не може бути рабом. Тому правдивому українцеві властива непереможна любов до волі й ненависть до рабства й неволі. Цими почуттями пройняті козацькі думи, невольницькі плачі, а також майже всі стрілецькі пісні, складені вже за наших часів. Цими почуттями пройняті побутові пісні про працю. Радісна вільна праця на своїй ниві; тяжка й ненависна праця на чужому: вона гнітить і принижує людину. Тому так тяжко зносив наш нарід кріпацтво.

Ой він оре чуже поле,
Мені за ним жити горе;
Ой він робить чужу працю,
Я не жуву, тільки плачу:
Ой він оре чужу ниву, -
Я не живу, тільки гину.

Для вольнолюбивого українця чи українки ненависні також і найми. Дівчина звертається до козака:

Сватай, козаченьку, мене молоденьку,
Щоб я по наймах не ходила,
Щоб чужого діла з сили не робила

З любов'ю до волі пов'язана й любов до своєї хати, до свого клапця землі...

Збудуй хату з лободи,
А в чужую не веди,
Бо чужая така,
Як свекруха лихая.

Такі основні риси традиційного народного українського ідеалу людини.

В основному це ті ж самі риси, що про них писали письменники княжого періоду. Це передусім тверда віра в Бога і відданість їй, готовність жертвувати за неї життям. Про таку віру писав Теодосій Печерський і про неї співається в козацьких думах і пісні про Байду Вишневецького, що на спокус султана турецького взяти його дочку та йти панувати, не лякаючись смерті, відповідає: "твоя дочка поганая, віра твоя, царю, проклятая".

Це надія на Бога, на його піклування, що лягла в основу здорового оптимізму й мужності. Тим самим духом пройняте "Поучення дітям

Володимира Мономаха" що заповідав дітям смерті не боїтись, і слова козацької пісні: "а чи пан чи пропав, вдруге не випрати".

Це високий патріотизм, що поріднює митрополита Іларіона, Данила Паломника і Володимира Мономаха, з одного боку, і козаків XVI - XVII ст. та сучасних січових стрільців, - з другого.

Це пошана до старших і батьків, про яку пишуть письменники княжих часів і співає народ у своїх численних піснях. Це духовний аристократизм, що поріднює великого князя Володимира Мономаха і просту дівчину Бондарівну.

Це любов до праці, що звучить в "Поученні Мономаха" і пісні про пана хазяїна, якому Мати Божа допомагає орати, про "носільничків, кладільничків і дівчат - апняночок".

Різниця між творами письменників княжого періоду і народними піснями лише в тому, що в останніх такі риси як любов до батьків або до праці подані у високопоетичній і зворушливій формі.

Хто ж є носій цих високих моральних традицій, що беруть свій початок ще з доісторичних часів?

Вища верства українського народу в значній своїй кількості зрадила рідним традиціям. Зраджували їм "ляхи срібляники" XV - XVII ст.; зраджували "із-за лакомства нещасного" і московські полігачі у XVIII - XIX ст.

Вони міняли свою мову на мову польську чи московську, забували свої прекрасні традиції, засвоювали звичаї і погляди чужих народів, ставали перевертнями.

Зберегла українські традиції переважно селянська маса. Лише незначна частина її відірвалася від народнього ґрунту. Це перш за все ті, що довго служили в салдатах на Московщині і вертались додому з перекрученою мовою і з призи́рством до "мухи́ка". Зраджували традиціям народнім і багато з тих, що служили в волості і намагались вдавати з себе панів. З них утворювався смішний тип "облежливої людини", що її висміювало і наше селянство, і література. Зате міцно тримались наших традицій в першу чергу козачі родини, найкраща частина нашого селянства, що ніколи не знала кріпацтва й була вільною. Якраз вона утворила своєрідну селянську культуру, що стала своєю для всього нашого селянства. Не треба думати, що ця культура була нижчою, ніж культура мі́йська. Навпаки, наш культурний селянин, коли взяти його в цілому з його поглядами, побутом, навичками, відношенням до людини і таке інше, часто стояв на значно вищому рівні, ніж середній міщанин.

Високо розцінювали український нарі́д взагалі і українське

селянство зокрема чужинні мандрівники, що відвідували Україну. Так напр., Павло Алепський, що був на Україні в XVII ст. за часів Богдана Хмельницького, з великим захопленням пише про українців, їх побут і вдачу. Зокрема він дивується тому, яку велику цікавість виявляють українці до освіти, відзначає, що майже всі вони грамотні, навіть жінки. Відзначає він також їх побожність. Пише, що майже всі вони приходять в церкву з молитовниками. Захоплюють Павла Алепського також чудові українські співні особливо співні церковні. Пише він про лагідність, чемність і гостинність нашого народу. Нарешті відзначає він і характерну українську рису, своєрідний духовний аристократизм: високі внутрішні чесноти, поєднані з зовнішньою простотою. Таку рису, між іншим, він визначає у великого гетьмана Богдана Хмельницького. Павло Алепський дивується його мудрості і мужності, поєднаними з простотою у відношенні до людей.

Так само дуже високо ставить українців відомий французький учений Елізе Реклю. Він з захопленням пише про українських козаків, називаючи їх справжніми лицарями, відзначає загальну культурність і інтелігентність українського народу, відмічає миловидність і стрункість українських дівчат, як риси, в яких відбивається поряд з зовнішньою красою психіка української жінки.

Український нарід вірний своїм традиціям, завжди відзначався високою релігійністю. Вона виявлялась в першу чергу у відношенні до церкви. Українське селянство завжди ретельно відвідувало служби Божі і додержувалось постів. Церковні свята на Україні завжди відзначалися великою урочистістю, особливо Різдво і Пасха. Можна сказати запевно, що жоден з народів так урочисто не святкує їх, як звяткують українці. З великою урочистістю святкує наше селянство такі свята як "Спаса", "Пречиста" і ін.

Проходячи повз церкву, українець вихований в традиціях, неодмінно зніме шапку і перехреститься. До революції наші люди часто ходили на прощу в монастирі, особливо до Києво-Печерської Лаври.

Але це не була лише зовнішня релігійність; вона у нашого народу завжди поєднувалась з глибокими релігійними почуттями. Християнська віра глибоко увійшла в побут і психіку нашого селянства. Всяку більш менш важливу працю український селянин завжди починає з молитви. Так само молитвою він і закінчує працю. На Україні до самої жовтневої революції зберігався звичай урочисто закінчувати життя. Це так звані "обжинки", в яких надзвичайно гармонійно поєднується поезія і релігія. Так само зберігав наш нарід і любов до рідного краю. Коли тяжкі умовини життя примушували наших селян залишати батьківщину

і переселяватися в чужі краї в Середню Азію або на Далекій Схід, вони міцно тримались своєї мови і своїх звичаїв.

Що правда, цей патріотизм через відсутність своєї держави здебільшого мав вузький характер і був фактично любов'ю до тієї місцевості, з якої походив селянин. Але за останні часи у деякої частини селянства патріотизм його набуває ширшого характеру, особливо у селянства на Західній Україні.

Та само зберіг наш нарід і любов до знання і книжки. Дуже характеристично, що на військовій службі українців більше, ніж солдати інших національностей, намагалися потрапити в т.зв. учебні команди. Зберігав наш нарід і такі моральні властивості, як пошана батьків і старших. У селян, особливо в козаків, до революції зберігся звичай, щоб діти цілували руку у батьків. Не втратив наш нарід і своєї характеристичної риси — свідомості людської гідності. До речі треба сказати, що не розуміння цієї риси було одною з поважних причин катастрофи німецького війська в останню війну. Німці поставилися до українців, як до унтерменшів, і не тільки грабували наших селян, а й дозволяли собі бити їх по обличчю. Наш селянин ще міг стерпіти, коли у нього забирали збіжжя або худобу, але він не міг стерпіти, коли його або його дружину ображали биттям.

Пошана до себе органічно поєднується з пошаною до інших людей. І мандрівники XVIII і XIX ст. і ті, що спостерігали українців за останні часи, відзначають їх чемність, ввічливість і привітність. Це не зовнішня чемність поляка, що може цілувати руку у жінки і разом з тим не поважати її. Це чемність, що виявляє зовні внутрішню пошану до гідності іншої людини.

Так само зберіг наш нарід до останнього часу свою усталену здавна гостинність. Зі свідомістю власної гідності українця поєднується стриманість у поведінці і словах. До революції на українських селах рідко траплялися випадки хуліганства, навіть на підпитку українець тримав себе більш менш чемно. Слід також відзначити, що на Україні до революції рідко можна було почути соромницьку московську лайку; вона стала ширитися у нас лише після жовтневої революції. Так само дуже рідкими були у нас випадки вбивства. За довгі роки мого життя я не пам'ятаю жодного випадку вбивства в моєму селі. Перший такий випадок трапився в початку революції в 1918 році, при чому вбивцями були не селяне, а здеморалізовані сини одного сільського дворянина.

На високому рівні стояли у наших селян і родинні відношення. Наші хлопці, а особливо дівчата виявляли високу стриманість.

Відомо, що до революції восени й зимою українські хлопці і дівчата звичайно збиралися на досвідки. Тут вони часто сасиджувалися до пізньої ночі, а іноді задишалися спати у "досвідчаної матері". Часто бувало так, що хлопець і дівчина, що вирішили в майбутньому одружитися, спали вкупі. І не зважаючи на це, випадки порушення дівочої честі були у нас надзвичайно рідкими. При цьому дівчина, що порушала чистоту моралі, ставала предметом найсуворішої осуди відіодносельчан. Їй звичайно замазували дьохтем ворота і ставилися до неї з великим призирством.

До останнього часу наш нарід виявляв любов до праці, звичайно до праці вільної, а не рабської. Не зважаючи на свій природний індивідуалізм українці завжди були здібними до вільної гуртової праці. Про свідчать чумацькі залки, толока, артілі. Дуже характеристично, що на толоці наші люди працювали не менше, а часто і більш ретельно ніж в своєму господарстві. Наше селянство здавна відзначалось естетизмом в побуті. Мандрівники, починаючи з Павла Алепського, звертали увагу на охайність наших селянських хат, на чистоту на подвірях, на гарні городи, прикрашені квітками і т.інш.

Високим естетизмом відзначалися і звичаї наших селян, поєднані з релігійними святами, як Різдво, Пасха і Трійця.

Все це утворює прекрасну основу для розвитку високої культури як матеріальної, так особливо духовної.

І д е а л л ю д и н и в т в о р а х у к р а ї н с ь к и х п и с ь м е н н и к і в н о в о г о ч а с у

Після татарської навали українське письменство занепадає. Відновлюється й розквітає воно в XVI - XVII ст., в часи козащини.

Ми не будемо аналізувати творів окремих письменників цього часу, бо наше завдання полягає лише в тому, щоб подати короткий нарис формування українського ідеалу людини в письменстві й народній творчості. В аспекті цього завдання маю зазначити, що ідеал людини, накреслений в творах письменників княжого періоду, за часи козащини не тільки залишився в силі, але набув ще чіткіших форм і більшої чинності серед широких мас українського народу. Це ідеал українського патріота, що об'єднував в собі тверду віру в Бога, відданість Церкві і жертвенну любов до Батьківщини. Це той самий ідеал, що накреслений у "Поученні" Володимира Мономаха: та ж пама хлибока релігійність, та ж сама безстрашність перед смертю.

Такий близькості ідеалів, властивих двом епохам в історії нашого народу, сприяла подібність між цими епохами з погляду політичного

й національного. Як і в княжий період, так і в часи козащини український нарід силою обставин примушений був захищати свою землю від зовнішніх ворогів. Як і в княжі часи, так і тепер, захищаючи себе, він разом з тим захищав своїми грудьми і своєю кров'ю Західню Європу від турків і татар, що без такого захисту заволоділи б Європою і знищили її культуру. Тільки боротьба українського народу була тепер далеко труднішою і вимагала від нього далеко більшого наоруження сил, далеко більше терпіння і кривавих жертв. В княжі часи українці мали свою державу; тепер вони її не тільки не мали, а навіть, будучи силою історичних обставин включені в чужу державу, терпіли від неї найжорстокіші утиски й покривдження національних і загально людських прав. В княжі часи напади кочовників на нашу землю мали взагалі спорадичний характер, і для захисту від них українці мали своє державне військо. В козацькі часи напади татар були майже безпереривні, а головне, несподівані, і для захисту від них українці мусіли організовуватись без участі держави, а іноді навіть воювати проти неї.

В княжі часи українська Церква і віра православна не тільки не знали жодних утисків, а навпаки користалися повною підтримкою держави; за козацьких часів Церква українська й віра православна зазнали упертих і жорстоких переслідувань. Це був тяжкий іспит для нашого народу... І він цей іспит витримав. В жорсткій боротьбі він виявив високу національну і релігійну свідомість і незламну любов до волі. Відданість нашого народу Церкві й Батьківщині підносилася до високого патосу, що нагадує перші віки християнства. Про це, між іншим, свідчить відозва до української людности в початку XVII ст., що закликала нарід до повстання проти поляків. Там писалося: "Хто хоче за християнську віру й за волю буди посаджений на палю, четвертований і колесований, хто хоче терпіти муки за святний хрест, хай іде в козаки. Не бійтеся смерті, бо вона неминуча".

Закликав своїх дітей не боятись смерті і Володимир Мономах. Але тоді смерть в бою була лише можлива, тепер же вона була майже неминуча і при тому з жорстокими тортурами. Це дійсно героїчний період в нашій історії, якого ми ніколи не мусимо забувати і яким маємо право завжди пишатись. Але в такій жорсткій боротьбі за волю український нарід виявив ще одну високу рису, що для вияву її в ті часи, здавалось, зовсім не було умов. Це велика любов до знання і науки і великі здібності до культурної творчості. Раніш ми писали, що ця риса виявилася ще в княжі часи, завдяки чому швидко розвивались на Україні писемство, мистецтво й освіта і то не тільки серед верхівки народу, а й серед народніх мас. За козацьких часів, не зважа-

ючи на утиски з боку поляків і криваві жертви в боротьбі за волю, що, здавалось, забрали від нашого народу всі його сили, ця рпса виявилася знову і то не тільки серед провідної верстви, а й серед широких народніх мас. Доказом цьому можуть бути в першу чергу церковні братства, що склалися переважно із міщан, а проте зробили так багато в галузі розвитку української освіти й науки. В цьому великому культурному рухові брали активну участь і маси козаків, що вміли сполучати в собі лицарську мужність і любов до науки.

В наслідок цього на Україні в козацькі часи зявилося багато шкіл, розвинулось письменство, наука й мистецтво. Характерною властивістю культурного руху на Україні за козацькі часи було сполучення елементів Заходу і Сходу. Про це свідчить як письменство того часу, так і мистецтво і шкільна наука. Українські письменники козачого часу в основному тримаються візантійських традицій і широко використовують грецьких авторів, але поряд з тим вони багато чого брали із Заходу.

Напр., Петро Могила ґрунтовно й ретельно студіював твори Атанасія Великого, а разом з тим багато брав і від західних богословів і охоче писав латинською мовою. Студенти Київської Академії студіювали Платона, Плутарха і Філона Александрійського; а поряд з тим вивчали твори Бруно, Бекона й Декарта. Те ж саме ми бачимо і в мистецтві. Українське барако в архитєктурі являє собою гармонійне сполучення елементів мистецтва візантійського й західнього.

Те ж саме треба сказати й про шкільну освіту. Своїм змістом шкільна наука того часу, маючи в основному релігійно-церковний характер, спиралася на с х і д н і, православні традиції, а формою була близька до заходу. За західними зразками було організовано керівництво школою й структура її, у викладанні, як сказано вище, широко використовувалась латинська мова. Запозичаючи західні зразки, українці не були лише наслідувачами: засвоюючи чуже, вони органічно переробляли його до своїх національних властивостей і потреб. Тому твори українських писменників і вчених ХУІ - ХУІІ ст. мають оригінальний характер; їх високо розцінювали не тільки українці, а й чужинці. Твори Петра Могили пильно студіювали французькі лицєністи. Мелетій Смотрицький створив для всього східнього словинства сталу ґраматичну термінологію, його ґраматика зробилась основою всіх пізніших ґраматик церковно-словянської мови. Українські учені протигом другої половини сімнадцятого й цілого вісімнадцятого століття були справжніми просвітителями Москви. Київська академія була не тільки осередком української освіти, а й духовним вогнищем східних славян

взагалі (Едуар Вінтер. Візантія та Рим у боротьбі за Україну, ст. 91). Українська література козацького періоду мала переважно полемічний і догматичний характер. В ній відбита відданість українського народу своїй прадідівській вірі. Особливо таким настроєм проінфільтровано проповіді і твори Івана Вишенського, що для оборони віри православної залишив Афон і два роки їздив по Україні, вмовляючи своїх земляків бути твердими у вірі.

Але в загальному література XVI-XVII ст. саме через свій переважно полемічний характер не відбила ідеалу людини з такою чіткістю й виразністю, як література княжого періоду. Але діла козацьких часів були сильніші, ніж слова. Цей період нашої історії дав так багато дійсно величких, героїчних постатей, як жоден з інших періодів. Перше місце між ними посідають Богдан Хмельницький, Іван Мазепа і Петро Могила. В своїх особах вони об'єднували палкий патріотизм, високу культурність, як синтезу елементів Заходу і Сходу, мудрість, силу волі й непохитну мужність. Але вони не були самотніми. Історія знає багато зразків високих чеснот і серед козацької старшини, і серед простих козаків, і серед селянства. Головні риси їх: висока релігійність, жертвенний патріотизм і безмежна мужність, яка часто викликала розпач у ворогів українського народу.

Ця мужність не могла зламати Польща, але її зламала своєю підступною політикою Москва. Після Полтавської трагедії занепала віра в можливість існування своєї самостійної держави. Багато наших культурних діячів залишили рідний край і пішли на північ, щоб розбудувати там освіту, науку й мистецтво, допомагати в розбудові державного апарату. Між ними було багато таких, що тяжіли "за ласкомством нещасним", але не мало було й таких, що при всій любові до України, не бачили в майбутньому її жодних перспектив.

Зрозуміло, що в таких політичних обставинах підупав настрій і у тих українських інтелігентів, що залишилися на рідній землі, особливо після зруйнування січі й ліквідації гетьманату. Частина їх просто опустилась, зайнялася дрібнязковими справами, стала "обивателями" типу Івана Івановича і Івана Никифоровича. Про існування у цих людей якихось ідеалів не може бути й мови. Але на Україні залишилась може велика частина інтелігентів, що не зреклася ідеалів, але шукала їх не там, де шукали їх кращі українці XVI-XVII ст.

Підступна московська політика, ерцзяльна неправда, особливо кріпацтво, дрібязкове життя з його егоїстичними інтересами, — все це спонукувало цих людей вбачати в житті і в практичній діяльності тогочасного суспільства лише "суєту суєт".

Вони тікали від цієї суєти в природу, в світ спокійного зоглядання. Таким саме й був наш геніальний філософ Григорій Савич Сковорода (1722 - 1794 р.) Він вчився в Київській академії. Після закінчення її він став церковним співаком при російських посольствах. Це дало йому можливість побувати в різних країнах Західної Європи. Будучи в Німеччині, він слухав філософію у Вольфа. Отже в поглядах Сковороди ми маємо поєднання елементів національно-українських і західних. Але Сковорода, сприймаючи досягнення західно-європейської культури, міцно стояв на ґрунті українських традицій. Тому його філософські погляди, з одного боку, стоять на дуже високому рівні, а з другого, - відзначаються великою оригінальністю. Можна з певністю сказати, що Сковорода найвидатніший оригінальний філософ не тільки на Україні, але й на цілій Східній Європі.

Його філософія має яскраво виявлений ідеалістично-релігійний характер. На його поглядах видно вплив класичної грецької філософії, а також філософії нових часів, особливо Вольфа, але основним джерелом його філософської системи є Біблія. Він називав її "Божим сонцем", "малим світом".

"Це для мене найкраща книга зі всіх книг, писав він... Вона задовольнила мій довголітній голод і спрагу хлібом і водою, содими від меду й медової води, Божою правдою і справедливістю".

Біблійним духом проіннята вся філософія Сковороди. Він учить, що Бог є Найвища сила, що діє в природі і людині. Світ складається з трьох світів: великого, малого й символічного. Великий світ, або космос, - це природа; малий - людина; символічний - Біблія. Але в кожному з цих світів діє Бог, як вічний, Абсолютний Дух. Як дослідницький ідеаліст, Сковорода визнає рішучу перевагу духа над матерією. Ідеалістичному вченню Сковороди про буття відповідає і його вчення про пізнання. Подібно до Сократа, Сковорода учить, що людина мусить в першу чергу пізнати самк себе, свою власну природу. Світ безмежний і тому пізнання немає меж. На цю тему Сковорода склав байку про пустельника, що намагається спіймати чудесного птаха й ніяк не спіймає його і з приводу цього каже: "Я маю дві забави: птаха й початок. Я птаха завжди люблю, але ніколи не можу його спіймати. Я маю шовкових тиелчу й один фігурних узлів, шукаю в них початок і ніколи не можу розв'язати". ("Ізраїльський змій").

Таке постійне шукання істини є одно з завдань життя людини і одно з важливих джерел її щастя.

Ідеалістичний характер має й етика Сковороди. Він в душі Євангелії засуджує прагнення до багатства, до тілесної насолоди, до чинів, орденів і т.інш., вбачаючи в цьому мирську суєтність.

На перше місце він ставить духовні блага: сердечний спокій, споглядання природи, мудрість, внутрішню свободу. Тільки вони можуть забезпечити щастя людини. Одного з умов душевного спокою є "сродність" себто відповідність до природи. Сковорода визнає, що природні властивості людей не однакові. "Всі люди однакові, — пише він, — і знов неоднакові: Вони як сосуди, що стоять навколо криниці і всі рівномірно наповнюються, а проте відповідно до їх обсягу містять різну кількість води". Тому людина мусить дослідити й пізнати себе й вибрати для себе рід життя й занять відповідно до своїх природніх сил і здібностей, бо невідповідність між ними — одна з причин людських неудач і нещастя.

А взагалі Сковорода учить, що людина, щоб бути щасливою, мусить уникати житейської суєти і прагнути до душевного спокою, до незалежності від зовнішнього світу. "Задовольняйся малим, за великим не женись", — пише він. Тоді в душі людини встановлюється рівновага і вона перестає бути рабом своїх пристрастей.

Сковорода, подібно до Сократа, був, так би мовити, природнім педагогом. В його творах є багато дуже цінних педагогічних думок. В основі їх лежить ідея природовідповідності. Цим він дуже нагадує Руссо. Тому дехто дотримується тієї думки, що Сковорода своє вчення про близькість до природи запозичив у великого Женеви. Але таке твердження не має під собою підстав. Сковорода свої думки про природовідповідність у вихованні висловив і навіть застосовував у житті раніш, ніж Руссо. В дусі природовідповідності він виховував Ковалінського ще до появи знаменитого "Емілі".

Стоячи на засадах принципу природовідповідності, Сковорода гостро засуджує штучне, чисто зовнішнє виховання, що застосовувалось тоді у шляхетських українських родинах. Вихователями шляхетських дітей були тоді переважно французи, взагалі чужинці, що в першу чергу намагались виховати у дітей світські манери, уміння танцювати, підтримувати цікаву розмову і таке інш., і не звертали уваги на виховання високих внутрішніх якостей вдачі.

В своєму творі "Благодарний Еродій", Сковорода виводить мавцю Пішека, як виразника штучного дворянського виховання, і лелеку Еродія, як представника виховання природнього. Мавця з пихою розповідає про своїх дітей: "Мартушка моя пограє тобі на лютні. Вертушка заспіває й потанцює. Вони дуже благаоружно виховані і в моді у панів. А Кузя й Кузурка любими за красу. Чи знаєш ти, що вони пісеньки складають? І чи віриш, що вони в моді при дворі у марокеського володаря? Там синок мій пажем. Недавно до своєї прилетів звідти папуга

і сказав, що государ подарував (моєму синові) табакерку".

- Нащо йому табакерка? - запитав Еродій.

- Нащо? - відповів Пішек. "Наша честь в тому, що ніхто краще не уподібнюється до людей, як наш рід. Носи і май, хоч не нюхай" (Твори Сковороди під редакц. Бонч-Бруевича ст.463).

Всупереч тенденціям тодішнього модного виховання, Сковорода за мету останнього визнає "виховання людини".

"Не будь ні вельможею, ні лихварем, ні алкидом, ні пігмеем, - пише він. Будь тільки людиною - чуєш?.. Людиною - і знайдеш благо".

"Чин, багатство, науки і всі вітрогонні їх блонди і буклі з кучерями я ставлю у хвіст, без якого голова і живе, і шанується, і радіє, але не хвіст без голови".

У вихованні передусім треба звертати увагу на серце. "Добре серце, - пише Сковорода в "Благородному Еродії", - є те саме, що вічно текуче джерело, з якого течуть завжди чисті струмки, або думки". Найбільш вартісним почуттям людини є вдячність. Її передусім і треба виховувати у дітей. "Невдячна воля - ключ до пекельних мук, вдячна ж воля є всіх сладощів рай. Сине мій, - каже Еродій; Ей! Учися єдиної вдячності. Учися, сидючи дома, літаючи, засипаючи, прокидаючись... Знай, що всі інші науки - рабині цієї цариці" (Благородний Еродій).

Виховання серця міцно зв'язане з вихованням розуму, що керує нашими вчинками. "Думка, - пише Сковорода, - є володарка (тіла), вона перебуває в безперервному рухові і вдень і вночі. Вона то міркує, радить, визначає, спонукує" ("Наркіс", твори Сковороди під ред. Бонч-Бруевича, ст.81). Цілком в дусі сучасної психології Сковорода проводить думку про органічний зв'язок між розвитком мови й мислення.

"Дрібненька язикова частка, - пише він, - є лише видима тінь і ніби дзвіночок при годинникові, що шумить повітрям, а сама пружина і сутність є думка. Думка є невидима голова язика, насіння ділу, корінь тілу. Думка є мова, що не змовкає, пружина неослабна, рух безперервний". ("Алфавит, або буквар світу, ст.338).

Для виховання розуму потрібна освіта, бо освічений, розумний людині "не заважають ні гори, ні річки, ні моря". Вона "заглядає в минуле, просякає в майбутнє, проходить по поверхні океану, входить у двері зачинені". Розумове виховання, як і виховання взагалі треба будувати на засадах "сродності" (природовідповідності). Треба рахуватись з природою учня і сприяти розвитку у нього добрих навичок. Не треба поспішати й насилувати природу. "Не заважай тільки їй, а коли можеш, усувай перепони і ніби прочищай їй дорогу; справді, вона чисто і вдало все зробить".

Клубок сам собою покотиться з гори: відкинь тільки камінь, що заважає йому. Не вчи його котитись, а тільки помагай. Нбуні не вчи родити лблук: уже сама природа її навчила. Скорони її тільки від свиней, відріж вовчки, очисти гусінь та інші. Учитель і лікар — не єсть лікар і вчитель, а тільки служитель природи, єдиної і справжньої і лікарки, і учительки. (Благородний Еродій, ст. 464).

Як бачимо, погляди Сковороди на виховання дуже близькі до поглядів Руссо. Але між ними є й різниця. Виходячи з принципу природовідповідності, Руссо до скрайності розвинув "теорію вільного виховання" згідно якій педагог фактично залишається на становищі спостерігача. Сковорода не доходить до такої скрайності. Він визнає, що педагог не тільки мусить усувати перепони до природного розвитку учня, але при потребі "відрізати волчці", що, як хвороба, виростають на тілесному і духовому організмі дитини. Погляди Сковороди більш реальні, ніж погляди Руссо, і тому без значних обмежень можуть бути застосованні у вихованні молоді. Виховання і освіта, на думку Сковороди, мусить бути всенародньою, а не лише привілеєм панівних класів суспільства. "Знання, — писав Сковорода, — не мусить з'ужувати свого "ізливання" лише на жерців науки, що жеруть і переїдаються, але повинно переходити на весь народ, увійти в нарід і оселитись в серці і душі всіх тих, хто вміє правду відчувати: я є людина, і все, що людське, не чуже для мене". Рідко у кого з філософів і педагогів так, як у Сковороди, слово співпадало з ділом. Він жив так, як учив. Залишивши учительство в переяславській семінарії, щоб бути вільною нічим не зв'язаною людиною, він став мандрівним учителем. В простій свитині, з Біблією й сопілкою в торбині, він ходив по селах, хуторах, іноді заходив і в міста. Найбільше ж він любив бути серед природи і часто місяцями проживав на пасіці. Він любив розмовляти з простими людьми, бував на ярмарках і на базарах і скрізь ширив свою науку, що завдяки доступній формі й великій широті філософа швидко засвоювалася народом. Крім того, він складав вірші й псалми, що теж засвоювались масами і ставали, так би мовити, народними піснями.

Виховний вплив його на народ був дуже великий. Але Сковорода не цурався зовсім і українського панства. Так він виховував сина поміщика Ковалінського, що став його гарячим прихильником.

Співпадання в особі Сковороди слова й діла дає нам можливість чітко накреслити ідеал людини, як його розумів наш філософ. Передусім це людина глибоко-релігійна, що не тільки вбачає очима розуму, а й відчуває серцем руку Всемогутнього й Всеблагого Бога в природі

людині в кожному моменті їхнього життя. Вірши в Богу Премудрість і Благість, ця людина прагне жити по слову Божому і відповідно до законів природи, що встановлені Премудрим Творцем і Промислителем. Вона зневажає грубі тілесні радощі і блага суетного мирського життя: багатство, чини, ордени і т. інш. На перше місце вона ставить блага духовні. Щастя вона вбачає в душевному спокої, в нешкідливій рівно-вазі, що досягається спогляданням природи, роздумуванням над мудрими законами буття, щирим спілкуванням з людьми. Це людина мукра і з добрим серцем, і тому вона щиро бажає щастя не лише собі, а й своїм ближнім. В своєму побуті і поведінці вона проста й щира і не любить нічого штучного й перекрученого. Зневажаючи мирську суету, ця людина байдуже ставиться до політичної боротьби, до складних питань економічного життя і т. інш. Аналізуючи ідеал людини, відбитий в творах і житті Сковороди, ми знаходимо в ньому, по мимо християнського змісту, не мало формальних рис, спільних з ідеалом епікурейців і стоїків. Це властивий нашому філософу квієтизм. Душевний спокій, до якого прагнув Сковорода — це та ж сама атараксія і безпристрасна апатія, про які вчили епікурейці й стоїки. Причиною такої подібності в філософічних системах, що відділялись одна від другої періодом майже в дві тисячі років, полягає в подібності умов життя суспільства. Це був у першу чергу розклад моралі і неправда в суспільному житті, що були властиві суспільству Римської імперії перед приходом Христа і російському дворянству й урядовцям часів Катерини II-ї. Все це гнало щирих, сердечних і вдумливих людей, яким був Сковорода, від практичної діяльності, від життєвої боротьби в світ спокійного споглядання природи. Але це був разом з тим бодай частковий, але різкий відхід від ідеалу людини попередніх періодів нашої історії, одного з рис якого була активна й мужня боротьба за правду і волю.

Сковорода мав великий вплив на українську літературу кінця XVIII і першої половини XIX ст. Майже на всіх творах цього періоду лежить відбиток Сковородинського добросердечного квієтизму. Ми не будемо зупинятися на творах кожного з письменників цього періоду, бо це одібрало б у нас багато місця. Коротко згадаємо лише деякі з них.

Передусім великий вплив Сковороди помітний на творах Котляревського. Його "Наталка Полтавка" і в характері героїв, і в окремих сценах відбиває погляди Сковороди. Котляревський включив в свою песу навіть цілі вірші, складені Сковородою. ("Всякому городу нрав і права").

Головна героїня пєси Котляревського Наталка втілює в собі риси традиційного українського ідеалу дівчини, що збігаються з ідеалом, створеним Сковородою: глибоку релігійність, любов і пошану до матері щирою добросердечністю, скромність, пошану до старших, вірність у коханні. Але ця зворушливо мила дівчина в ім'я спокою своєї матері зовсім не бореться за своє щастя, хоч має на це право, і тільки випадок рятує її від нещасного одруження. Фактично в "Наталці Полтавці" немає негативних персонажів. Виборний і возний виступають такими в початку пєси, а потім під впливом голосу сумління вони стають на вірний шлях у відношенні до Наталки й Петра. Тому то основна ідея пєси - "полтавці добрі люди". Вся пєса пройнята духом миру, лагідності, по-божності, що відповідає українським моральним традиціям і поглядам великого філософа Сковороди. Цим можна пояснити той факт, що вже півтораєта років вона не сходить з української сцени і до сліз зворушує глядачів.

Такий же вплив Сковороди з властивим йому квієтизмом помітний і на творах Квітки-Основ'яненка, особливо на його повістях. Герої останніх - прості, але глибоко - релігійні й моральні люди, близькі до природи, вірні традиціям свого народу.

Вплив Сковороди поширився частково і на деяких письменників другої половини дев'ятнадцятого сторіччя. Він частково відчувається в творчості Марка Вовчка, а особливо на творах Глібова. Його вірші пройняті ніжною елегійністю, що викликана спогляданням рідної природи. Навіть байки Глібова, пройняті духом християнської лагідності. Він не засуджує гостро людських хиб, а лагідно, з любов'ю повчає своїх читачів. Бкло б виявом душевної грубости й нечулості засуджувать, а тимбільше висміювать твори названих вище письменників і глузувати з героїв їх творів, вбачаючи в них лише примітивізм і куторянщину. Вони мають в собі дуже багато людського і з цього погляду стоять, як типи, незрівняно вище, ніж сучасні безісмени, що в гонитві за матеріальними благами загубили людські риси і спуєтились до стану хижих тварин. Але разом з тим ми мусимо сказати, що Сковородинський ідеал людини, при всій його змістовності й піднесеності, не може задовольнити сучасного українця, - патріота своєї Батьківщини. Люди типу Петра із "Наталки Полтавки" або Василя із "Марусі" Квітки-Основ'яненка, при всій своїй любові до України не виборять для неї волі. Для цього потрібні люди типу Богдана Хмельницького, Богуна, Нечая, Наливайка, що поєднували в собі глибоку релігійність, принциповість і високу моральність з непереможною мужністю і силою волі.

Іншим духом повіяло в українській літературі, коли виступив зі своїми геніальними творами великий Кобзар Тарас Шевченко. Він, як ніхто з наших письменників, зв'язаний найміцнішими зв'язками з масами українського народу та його традиціями. Історія Шевченка це й історія України. Він показав напрямні, якими має розвиватися наша подальша історія, і тому, коли його називають пророком, то це не тільки образний вираз, а й точне визначення ролі Шевченка в історії нашого народу.

Ще з молодих років він впоїв в себе кращі традиції, що міцно трималися серед нашого селянства, і в своїй геніальній творчості підніс їх на вищий рівень. Тому ідеал людини, як він віявляється в творах Шевченка, своїм корінням входить у далеке минуле України і в той же час відповідає завданням, що ставить перед нами новий час.

Основна риса його, як це було в княжі і козачі часи — це глибока релігійність. Вся творчість Шевченка пройнята духом християнської релігії. Але, крім того, в "Кобзарі" є декілька творів написаних на релігійні теми, єсть віршовані переклади псалмів. Всі вони відзначаються високим релігійним піднесенням, а деякі навіть нагадують молитви або релігійні гімни. З вірою в Бога у Шевченка з'єднується палка любов до України. Коли він каже:

"Я так Україну люблю... за неї душу положу", то це не є пишна, гучна фраза, — це вияв безмежної палкої любови, тієї самої любови, що із-за неї в XVI — XVII ст. наші предки без страху йшли на муки й на смерть.

Обурений неправдою, що їй чинять Україні вороги, Шевченко звертається до Бога, кличучи його на праведний суд.

З особливою яскравістю це поєднання віри в Бога й любови до батьківщини виступає в Шевченковому наслідуванні псалми 43-й. Поет, не порушуючи релігійного тону псалми, ґрунтовно переробив її, надавши їй суто український зміст. Від цього релігійний тон псалми не тільки не знизився, а, навпаки, піднісся до найвищого

патосу, що дорівнюється патосові біблійних пророків. Дивні болі й гірокі образи за долю свого народу, він звертається до Бога:

... "чужим богам не молилось,
А Тебе благославляю:
Поможи нам, избави нас
Вражкої наруги!
Любов'ю ти першу силу,
Побори ж і другу
Ще лютішу. Встань же, Боже!
Всюку будем спати,
Од сліз наших одвертатись,
Скорби забувати?
Смирилася душа наша,
Тяжко жить в оковах!
Встань же, Боже, поможи нам
Встать на кота знову!"

В Шевченка є вірші, в яких він ніби повстає проти Бога й заперечує його праведний суд.

На цій підставі дехто обвинувачує Шевченка в безбожництві. Це лише непорозуміння. Шевченко завжди був релігійною людиною. Для нього Бог не був абстракцією, а Особистою Силою, до якої він звертався і в часи туги й відчаю, і в часи милування з мирної природи, і в часи споглядання кращих рис в житті людини. Тому його "бунт" проти Бога є лише тимчасовий настрій, що частково нагадує Гова.

Як рідко хто з українців, Шевченко відчував і усвідомлював ту велику кривду, що її робила Україні Москва, — кривду політичну і економічну. Він згадує минуле України й дорікає гетьманові Богданові за Переяславську угоду, називаючи його нерозумним сином.

В численних віршах він з великою тугою малює поневолення України:

Сини мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі;
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває!

А з особливим обуренням він змальовує кріпацтво, заведене на Україні Катериною другою. Панщина принесла народові не тільки тяжку невольницьку працю, а й знущання над його душею. З великим гнівом Шевченко змальовує знущання розбещених панів над українськими дівчатами і разом з тим з глибоким співчуттям оспівує гірку долю нещасних покритих, що не з своєї вини ставали предметом осуду й глузування своїх же людей... Шевченко обурює те, що українці, нападки вольнолюбивих козаків, теплять знущання й неволю. А ще більше обурюють перевертні, що допомагають москалям з "з матері полетану сорочку здіяти."

Всупереч Сковородинському квіетизму, Шевченко закликає своїх земляків до боротьби з ворогом, до повстання проти поневолювачів і катів українського народу:

"Доховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражю злою кров'ю
Болю окропите."

До боротьби за волю він закликає не тільки своїх земляків, а й народи Кавказу, що їх в ті часи Москва, не жалючі крові "людей муштрованих" намагалася перетворити в своїх рабів.

"Борітеся, поборете,
Зам Бог помагає!"

звертається Шевченко до вільнолюбивих лідерів Кавказьких гір. Згадали, не зважаючи на те, що на землі панує неправда, захлеєність і крівець насильство, Шевченко вірить, що кінець кінцем правда переможе.

"Ми віримо Твоїй силі
І слову живому:
Встане правда, встане воля,
І тобі одному поклоняться всі язики
До віки і віки."

Майбутнє суспільство наш Кобзар уявляє, як велику, вільну сім'ю, в якій збудеться "срамотня давня година", де люди як брати "обнімуть найменшого брата", де "усміхнеться заплакана мати", де "оживе добра слава, слава України і світ ясний невечерній тихенько засяє."

Цю майбутню щасливу сім'ю Шевченко уявляє як союз вільних народів, що об'єдналися між собою на засадах Христової науки. Ця велична ідея й покладена в основу програми Кирило-Методіївського братства, одним з найактивніших членів якого був Шевченко. Братство стояло на засадах вільного об'єднання слов'янських народів, коли "потечуть в одне море слов'янської ріки." До цього моря "попливе човен з широкими вітрилами і добрим кормилом, попливе на вільнім морі, на широких хвилях."

Це не є об'єднання річок в "руськом море", про яке мріяли російські слав'янофіли і яке реалізується в наші дні Сталінським політбюро. Це не об'єднання, а жорстока русифікація й большевізація. Шевченко ж мріяв про дійсно вільне об'єднання вільних слов'янських народів. Але ця ідея може бути поширена і стати ідеєю світового об'єднання вільних народів.

Здійснення ідеї свободи нації вимагає жертв. Таких жертвених борців виставляє Шевченко в своїх творах в особах: Яна Гуса, Гонти, Залізняка, Галейди, Івана Підкови, Гараса Трясила та ін.

Чи можна вбачати героя в особі Гонти, що убив своїх власних дітей? Росіяни в своїх піснях славлять як героя розбійника Стецьку Разіна, що викинув у Волгу свою кохану перську княжну, і порівнюють його вчинок з вчинками відносно своїх дітей Тараса Бульби і Гонти. Але подібність тут чисто зовнішня. Насправді ж вчинки вчинки Разіна, з одного боку і вчинки Тараса Бульби і Гонти з другого, - з морального погляду цілком протилежні. Стецька Разін діяв як розбійник і хуліган, що не має честі й людської гідності. Він кидає в ріку перську княжну лише тому, що її ватага розбійників почала гомоніти: "только ночь с ней провозился, а на утро бабой стал". Сама княжна ні перед ким нічим не завинила, а лише була жертвою її ватаги.

Гонта ж убиває своїх синів тому, що він поклявся нищити католиків і тому, що його діти, вирости були б ворогами українського народу, за волю якого клявся боротись Гонта.

Велика різниця в психічних переживаннях Разіна і Гонти під час убивства й опісля нього. Разін кидає в річку княжну без всякого жалю, виконує свій жорстокий, хуліганський вчинок як "удальство", розраховуючи на похвалу її ватаги.

Гонта убиває своїх дітей з великою тугою в серці й любов'ю до них. Вбиваючи їх він каже:

.... "сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене діти,
Бо я вбиваю,
А присяга!"

А потім уночі, обливаючись сльозами, з розбитим від горя серцем з батьківською любов'ю ховає і звертається до них з такими словами:

"Спочивайте, діти,
Та благайте, просить Бога
Гей! не сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий!
Простіть, сини! Я прощаю,
Що ви католики!"

Дісно, Гонта - не розбійник, не хуліган, як Разін, а гуманна, чула людина, що, виконуючи свій обов'язок перед батьківщиною, пожертвувала власними дітьми і своїм власним спокоєм.

Не можна також порівнювати Гонта з відомим советським "героєм" хлопцем Павліком Морозовим, що доніс на свого батька, який рятує від голоду, під час колективізації, заховав декілька кілограмів збіжжя. В наслідок цього доносу батько був засланий і загинув.

Вчинок Павліка цілком аморальний. Мимо того, що він виявляє відсутність у хлопця любові й потани до батька, Павло своїм доносом підтримує злочин советської влади, що нещадно грабувала населення й нищила його голодом.

Але повстає ще одне питання: чи можна визнати героєм Гонта, що вбивши своїх синів, потім так гірко плакав над ними. Цьому питанню можна надати ще ширшого змісту: чи можна назвати героями персонажів Шевченковських творів, що часто плачуть і в радості і в горі. Це, вбачає в цьому сентиментальність, що виключає собою мужність. Такі міркування психологічно в корені невірні. Сердечна чутливість / не сентиментальність / не виключає собою мужності. Навпаки, сердечна тупість і грубість дуже часто сполучається з боягузством. Воляки, що в мирних умовах вражають відсутністю чутлості, брутальністю й безоглядністю, на війні часто виявляють себе боягузами. Навпаки, люди в мирних умовах чулі, чемні і стримані часто на війні ведуть себе мужньо і хоробро.

Наші славні запорожці часто плакали й тужили, а проте своєю хоробрістю славилися на цілу Європу. Плакали й гомеровські герої, і то не тільки Одисей, а й Ахил, що був найхоробрішим між грецькими героями, що обложили Трою.

Але найкращим доказом правдивості нашої думки про хоробрість і чутливість може бути сам Гонта. Він гірко плакав над убитими дітьми і жодного звука не видав, коли з нього живцем здирали шкіру.

Загалом треба відрізнати хоробрість і лють. Хоробрість завжди зв'язана з ідейністю. Хоробра людина ризикує і жертвує життям в ім'я якоїсь ідеї / батьківщина, віра, честь /; люта ж людина діє інстинктивно, в стані афекту, подібно до тварини. Тому вона в одних умовах може бути безоглядно лютю й жорстокою, в других умовах підлягати такому ж безоглядному, інстинктивному страху. Яскравим прикладом хоробрости може бути князь Святослав-Завойовник. Багато прикладів люті, що скоро переходить в паніку, дають східні монгольські орди.

Але одною з умов ідейності є альтруїзм і почуття симпатії, себ-то здібність живо відчувати в своєму серці переживання другої людини.

Саме ця риса властива всім названим вище героям Шевченкових творів. Всі вони хоробрі й людяні, а не люті й жорстокі.

Душа Шевченка - багатогранна: багатогранна і його творчість. В своїх творах він змалював не тільки безмежно хоробрих борців

за права й волю України, а й ніжних українців, здібних глибоко, само-віддано любити, вірних аж до смерті у коханні. Такою є Катерина, Оксана із "Гайдамак" та інші.

Але ця ніжність і відданість в українській дівчині сполучується з високорозвиненою свідомістю своєї гідності, зі справжнім духовим аристократизмом. З цього погляду особливо звертає на себе увагу тип дівчини-українки, виведений в повісті Шевченка, написаний російською мовою: "Прогулка з удоволенням і не без моралі". В героїню цієї повісті українку-кріпачку закохався пан. Він хоче зробити з неї собі наложницю, як це він зробив уже з багатьма дівчатами. Але вона своєю стійкістю і повною гідністю поведінкою домагається того, що пан не тільки одружується з нею, а й зовсім перероджується морально, стає статечною, розумною й доброю людиною.

Серед творів Шевченка є багато віршів, пройнятих любов'ю до природи, глибоким відчуттям її краси. В спогляданні її поет знаходить хоч тимчасове заспокоєння від своїх страждань з приводу несправди, що діялася на Україні. За українським степом і горами він тужить на заслання в Середній Азії.

Своєю творчістю і своїм життям, як справжній пророк Шевченко показав на майбутнє шляхи політичного і культурного розвитку України.

В галузі політики й це шлях боротьби за самостійну Українську державу, бо і з одного боку, - тільки "в своїй хаті своя правда, і слава і воля", - а з другого, - без боротьби воля не дається.

В галузі культури - це шлях творчості на засадах любови й пошани до кращих національних традицій й органічного засвоєння кращих надбань чужинних культур.

Шевченко гостро засуджує тих, що женуться і, як малпи, засвоюють навіть без розуміння чуже і з дурним призи́рством ставляться до свого національного. Він дає нам мудру пораду:

"Учитесь, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому наuczайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цурються,
В хату не пускають".

Ставлення Шевченка до українських традицій в найменшій мірі не було рабським: він любив їх, але не фетишизував. В минулому України він вбачав не тільки добре, а й зле. Добре - це передусім непохитна віра в Бога і жертвенна любов до своєї батьківщини, - риси кращих людей минулого; зле - це розбрат і зрада батьківщини, - риси "ляків-срібляників" і воєнних перевертнів.

Письменники післяшевченківського періоду частково розвивали його ідеї, а частково відступили від них. Але цей відступ був інший, ніж відступ Сковороди від ідей козацького періоду нашої історії. Сковорода відмовився від всякої боротьби - політичної і соціальної, шукав спокою, душевного і закликав до цього своїх земляків. Письменники післяшевченківської доби, йдучи за Шевченком, боролися сами й закликали інших боротися проти несправди, що діялася українському народові. Але це була боротьба майже виключно соціально-економічна. Наші письменники обурюються проти експлуатації українського селянства, зображують злидні й темряву, в яких воно живе, але вони не підносяться до думки про політичну волю, про самостійну Українську державу. Їм не вистачало сміливості й високого лету думки, що властиві були Шевченкові. Винятком з цього були найвизначніші письменники післяшевченківської доби: Франко, Леся Українка, Олесь.

Друге ухилення письменників названого вище періоду від Шевченка і від наших кращих традицій має світоглядний характер. Починаючи з княжої доби й кінчаючи Шевченком, наші письменники стояли на засадах ідеалістичного християнського світогляду. Багато наших письменників після шевченківського періоду відійшли від цих засад. Осільки віра християнська була найважливішим чинником в житті нашого народу, то тому відхід наших письменників від релігії був разом з тим відривом від народних мас, що й після московського поневолення міцно тримались національних традицій. З цього погляду не так характерні Панас Мирний, Борис Грінченко, Кропивницький і Карпенко-Карий, навіть не Копєйкинський, що вчився в духовній школі. Найбільш характерний Нечуй-Левицький, що вийшов із духовної родини, закінчив Київську Духовну Академію, яка з погляду міцності релігійного духу стояла вище інших академій з дореволюційної Росії, а особливо академії Московської. І все ж таки в творах Нечуя-Левицького не відчувається високого релігійного духа, на видно, навіть, щоб він надавав релігії такої ролі, яку вона дійсно має в житті народу. В своїй великій повісті "Старосвітські батюшки й матушки" він виступав майже виключно як етнограф, що описує зміни в побуті і поглядах сільського духовництва після знесення кріпацтва.

Такий відхід наших письменників від релігійних і політичних традицій свого народу великою мірою пояснюється шкідливим впливом Москви. Це стосується в першу чергу московської політики на Україні. Вона була значно хитріша й підступніша, ніж політика поляків і мала значно більші досягнення щодо поборювання політичної і національної свідомості українців. З цією метою вони застосовували найрізноманітніші засоби: кривавий терор, каторгу, а особливо перетяганням наших людей на свою службу. Переходили українці і на польську службу і потім часто ставали катями українського народу. Але це майже виключно була шляхта, українські магнати. До них поляки ставилися як до рівних, але вони з призирством дивилися на "хлопів і навіть на інтелігенцію, що вийшла з народу і не давали їм ходу на державній службі. Тиме ставлення до українців у москалів. Придушуючи в українців національну культуру й свідомість, вони ще в XVII і XVIII ст.ст. перетягали до себе на службу здібних українців незалежно від їх станового походження і ставились до них не гірше ніж до росіян, а іноді навіть давали їм перевагу перед останніми. Тому маса української інтелігенції тяглася на північ, особливо в Петербург. Протягом дев'ятнадцятого й початку XX ст. в Петербурзі по різних державних установах було повно українців. Про це писав і Шевченко. Більшість цих "землячків", що служили Москві, були переконаними прихильниками "єдиної неділимої Росії", хоч дехто з них і зберігав ще сентимент до України, себто до її пісень, побуту, звичаїв і т.інш. Такі настрої панували й серед більшості інтелігенції, що жила на Україні. Вона в більшості своїй навіть не помічала, як Москва підступно експлуатує Україну й русифікує її. Українські письменники, як найсвідоміші представники українського народу, бачили підступність московської політики, але й над ними тяжили загальні настрої нашої інтелігенції. Вони, за дуже невеликими винятками, не могли підвестися до думки про самостійну Українську Державу. Вона здавалась їм утопією. Тому гасло Шевченка - "в своїй хаті своя правда, і сила, і воля" згубило для них свою актуальність, вони прагнули лише до культурної автономії, до того, щоб Україна мала свою школу, пресу і театр.

Не менше шкідливий вплив мала Москва й на ідеологію наших письменників. Реформи Петра були раптовим відривом російського народу і в першу чергу російського дворянства від традицій минулого в галузі державного устрою, церковного життя, побуту і т.інш. Петро, залишаючись по суті азійським деспотом, захотів раптом перетворити дину, відсталу Московщину на передову Європейську країну з

колегіальними формами управління, з модерним військом, з європейськими культурними закладами й звичаями. Свої реформи він провадив з азійською жорстокістю: рубав голови стрільцям, сам обрізував бороди своїм боярам, завів "асамблеї", на які неодмінно мусили були з'являтися бояри зі своїми жінками й дочками. Він переніс столицю з Москви на болотяне гирло Неви, збудувавши її на кістках сотень тисяч українських козаків.

Реформи Петра призвели до швидкого поширення Російської Імперії, але дуже згубно відбилися на духовому, зокрема релігійно-моральному стані її інтелігенції. На довгий час вона стала мавпою Європи. Будучи відірваним від народу та його традицій, російське дворянство XVIII-го і початку XIX ст. всіма силами намагалося наслідувати моди Західної Європи. Наслідувалися моди в одязі, в манерах, побуті, а також в поглядах. Найновіші, часто не перевірені в літературі, науці й філософії течії швидко знаходили для себе прихильників серед російської інтелігенції, прихильників сліпих, безкритичних. Ці течії, не маючи ґрунту ні в історії, ні в психології народу, швидко змінили одна другу. Так, наприклад, в сорокових роках модною течією було гегеліянство, яке потім швидко змінилось матеріалізмом і то в найгрубішій його формі, якою був матеріалізм Фохта і Молешота. Так з'явився в шістдесятих роках російський нігілізм, що заперечував церкву, релігію, мораль, заперечував все духовне і визнавав лише матерію. До речі, російський нігілізм дуже влучно відбитий в романі Тургенєва "Батьки й діти."

Одночасно з захопленням матеріалізмом серед російської інтелігенції шириться таке ж безкритичне захоплення модними тоді соціалістичними течіями. Спроба пристосувати їх до російських умов дала в своєму наслідку т.з. народництво, що потім перетворилося в есерівщину. Але в вісімдесятих і дев'яťдесятих роках з'являється нова мода, - захоплення марксизмом, а разом з тим створюється й партія соціал-демократів. Так на ґрунті нігілізму створився більшовизм. Але не минули дореволюційну Росію й інші модні європейські течії. В початку XX ст. швидко шириться ніцшеянство. Воно небуває в Росії найпотворніших форм, що між іншим, було відбито в зоологічно-порнографічних романах Арцибашева: "Сенін", "У последней черти", в яких виведені як герої розгнуздані самці.

Всі ці різноманітні течії відбилися і на українській інтелігенції, що вчилася в російських школах, читала російські книжки й газети, брала участь в російських політичних організаціях. Були у нас, як і у росіян, свої народники, свої есери й есдеки і свої ніцшеянці.

Відились ті течії в більшій, або меншій мірі і на наших письменниках. Менше відбилися вони на тих, хто був безпосередньо зв'язаний з народом. Такими були: Глібів, Марко Вовчок, Лечук, Левицький, Панас Мирний. Більше вони відбилися на письменниках, що відійшли від народу та його традицій. Таким в першу чергу був Володимир Винниченко, що об'єднав у своїй особі матеріаліста, атеїста, соціаліста, марксиста й ніцшеянця. Це був честолюбець, який зпочатку очолював український національний уряд, а потім пішов на високу посаду до більшовиків. /"О правда, коли він побачив, чим у них пахне, то зразу ж утік закордон."/

В письменстві він виявив безперечний талант, а разом з тим і не меншу аморальність. Деякі з його творів / "Таблі життя", "Чесність з собою" та інші / дуже нагадують подібні ж твори Арцибашева. Вплив їх на читачів - виключно негативний, розкладницький.

Все це дає право твердити, що про виховний ідеал в творах письменників післяшевченківської доби, за винятком Марка Вовчка, Франка, Лесі Українки і Олеся, не може бути мови. Тим більше не може бути мови про якісь нові риси цього ідеалу в порівнянні з попередніми періодами в історії нашого письменства і з народною творчістю. Дуже характерне те, що, коли наші письменники післяшевченківського періоду хотіли змалювати ідеал українця, або українки, вони звертались до минулого нашої Батьківщини. Так зробила Марко Вовчок, що в своїй прекрасній повісті "Маруся" вивела дійсно героїчне дівчатко, що жертвує своїм життям за українську ідею. Так зробив Іван Франко в своїй історичній повісті "Сахар Беркут, де в особі самого Беркута, його сина Максима та дівчини Мирослави, виведені дійсно героїчні постаті, що мусять бути зразками для нашої молоді. До речі, слід зазначити, що наша критика й досі належно не оцінила цієї прекрасної повісті великого українського письменника.

Всім сказаним вище ми не хочемо знецінити таких письменників дореволюційного часу, як Нечуй-Левицький, Панас Мирний, або Коцюбинський. Вони будили серед українців національну свідомість, любов до рідного слова, боролись проти економічного гніту, що існував тоді на Україні. І в цім їх велика заслуга перед українським народом. Але разом з тим ми хочемо вказати на те, що вони відступили від деяких основних ідей Шевченкової творчості і тому дали дуже мало щодо розкриття українсько-християнського виховного ідеалу.

В той час, коли більшість наших письменників післяшевченківського періоду відійшли від національних традицій, особливо в галузі релігії, вірним їм залишився Константин Ушинський /1824-1870/. Це найбільший, найвидатніший педагог на терені царської Росії. Писав він, як відомо, російською мовою, але з походження був українцем і, подібно до Гоголя, мав українську душу. В своїх педагогічних поглядах він близько стояв до найвидатніших європейських педагогів: Руссо, Песталоцці, Дістервега та інш. Багато він також взяв від англійських психологів-емпіриків. Але його педагогічна система має цілком оригінальний характер.

Основне завдання освіти й виховання за Ушинським, - виховати всебічно розвинену людину. Найважливішою засадою виховання є ідея народності. "Єсть єдиний, - пише Ушинський, - тільки єдиний спільний для всіх природжений нахил, на який завжди може розраховувати виховник. Це те, що ми називаємо народністю. Як нема людини без самолюбства, так саме нема людини без любови до батьківщини, і ця любов дає виховникові певний шлях до серця людини й могутню підпору в боротьбі з її потаними особистими й родинними нахилами." Всяка жива історична народність, єсть найвище і найкраще створіння Боже на землі, і вихователів тільки залишається черпати з цього багатого й чистого джерела."

Істота народності - в мові. В ній відбиваються природа, серед якої живе нарід, його історія, здобутки культури, психологічні властивості й світогляд.

"Мова єсть, пише Ушинський, - найважливіший, найповніший й найміцніший зв'язок, що поєднує минулі, сучасні й майбутні покоління в велике історичне, живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєдіяльність народу, а є сама це життя. Коли щезне народня мова - народу більше нема."

Друга основа виховання - це релігія. Школа має виховувати глибоко-віруючих християн. Звертаємо увагу читачів на цю тезу в педагогічній системі Ушинського.

Коли він так писав про основи виховання, в Росії серед інтелі-

генції ширився нігілізм, себто матеріалістична й атеїстична течія, що заперечувала всякі традиції, особливо традиції релігійно-моральні. Відомо яку велику роль відігравали в Росії модні ідеологічні течії. Тиск їх насупільство був такий великий, що інтелігенція перебувала під справжнім терором модних течій. Людину, що мала свої погляди й насмілювалася йти проти моди, називали всякими зневажливими іменами включно до назви божевільний; від неї з презирством відвертались. / Дивись, між іншим, трагікомедію Грибєдєва: "Горе від ума", герой якої Чацький повстав проти моди і тому був визнаний за божевільного й залишився самотнім /.

Тому ми мусимо дивуватися мужності Ушинського й самостійності його поглядів, коли він в часи панування матеріалістично-атеїстичної моди, рішуче виступав за релігію, як основу виховання молоді. Крім мужності, це свідчить також і про його власну глибоку релігійність.

Третя основа виховання за Ушинським — наука. Школа мусить не тільки давати учням знання, а й розвивати в них пам'ять, творчу фантазію, логічне мислення.

Четверта основа виховання — праця розумова й фізична. Ушинський розрізняв вільну працю й рабську роботу. Друга — знижує гідність людини, перша дає моральне задоволення. В дусе такої саме праці і слід виховувати дітей, розвиваючи в них ініціативу й активність. Звертає увагу читачів, яка велика подібність існує в поглядах на працю в творах Ушинського і в українських народних піснях. / Дивись розділ: "Ідеал людини в українській народній пісні." /

З поглядами на роль праці у вихованні з Ушинського зв'язані погляди на щастя. Він пише: "Виховання, коли воно хоче щастя людині, повинно виховувати її не для щастя." Зовні парадоксальна, а насправді глибока і цілком правдива думка. Егоїст, що прагне до особистого щастя і тільки думає про нього, ніколи не може бути щасливим. Життя його буде безсмістовним і повним розчарувань. Навпаки, людина, що до самозабуття віддається якійсь ідейній роботі, чи то громадській, чи науковій, чи мистецькій, — матиме моральне задоволення навіть при тяжких зовнішніх умовах життя.

Все сказане вище дає нам право вбачати в Ушинському видатного українського педагога, що, міцно стоячи на засадах кращих українських традицій, розвинув і поглибив їх.

о-о-о-о-о

Після лютевської революції 1917 року на Україні високо підноситься «визля національної свідомості. Організуються різні українські товариства, що ставлять своїм завданням розвиток української культури, по цілій Україні проводяться курси перекваліфікації вчителів, школа переходить на викладання українською мовою замість російської, розгортають діяльність "Прозвіти", швидко розвиваються українські видавництва, з'являються нові газети й журнали, засновуються численні кооперативи. Почала розцвітати пишними квітами й наша література. Виступає зі своїми творами високоталановитий Тичина / "Соняшні клярнети" /, що в них з чудесної гармонії сполучується дух київської старовини зі світлими надіями на майбутнє. Виступають високоталановиті поети: Рильський, Філянський, Зеров, Філіпович. Можна з певністю сказати, що коли б ці поети й далі могли вільно говорити, вони дали б нашому народові високомистецькі твори, прекрасні за своєю формою й високі за своїм змістом; що вони збагатили б український виховний ідеал новими високоартістичними рисами.

Але большевицька навала придушила цей справжній український ренесанс і принесла на Україну неволю далеко гіршу і жорстокішу від неволі царської. Большевицьке рабство зупинило й нормаль-

ний розвиток нашої літератури.

Деякі українських літературних критиків і журналістів нестигливо пропагандують думку, що жовтнева революція принесла в собою на Україну ренесанс в галузі культури взагалі і літератури зокрема. Цей ренесанс почався з 1923 р., себто з часу, коли більшовики потопили в крові українське повстання і цілком опанували Україну й закінчився в 1933 році, коли покінчили з собою Скрипник і Хвильовий, що ніби втілював в собі ідею українського ренесансу.

Передусім маю зазначити, що, коли можна називати українським ренесансом період від 1917 до 1923 р., то нема аж ніяких підстав називати цим іменем той період, коли більшовики придушили змагання України за волю. Слово ренесанс в перекладі з італійської мови означає відродження, відновлення чогось попереднього / на це вказує частка "ре"/, але на вищому ступні. Цим ім'ям звичайно називають XV і XVI століття в історії Європи, коли серед європейських народів і в першу чергу серед італійців розвинувся культурний рух, як синтез відновленої старої класичної культури і первнів християнства. Тому з певними обмеженнями можна ще говорити про російський ренесанс, що почався приблизно з 1833 року, себто з того часу, коли більшовики являю стали на засади російського імперіялізму, поєднавши його з ідеями марксизму. Але нема аж ніяких підстав називати ренесансом якийсь період української історії під більшовицьким пануванням. Що фактично відновлювалось в 1923-1933 р.р. із попередніх досягнень української культури? Не тільки нічого не відновлювалось й не розвивалось далі, а навпаки, все минуле, навіть найкраще з нього найогиднішим способом опоганювалось. Опоганювалось релігія, література, побут, опоганювались і оббріхувались наші визвольні змагання. Минуле України більшовики називали "хуторянщиною", "просвітянщиною", "царівщинною", "грінченківщиною", "петлюрівщиною", вкладаючи в ці назви найогидніший зміст. Ці лайливі назви за часи більшовицького панування так вкорінилися в свідомість багатьох українців, що їх ажизають багато наших письменників і журналістів навіть на еміграції, а дехто з них навіть виявляє в цьому хамстві "творчість", додаючи ще назву "каганцівка".

Але опоганюванням нашого минулого справа не обмежилась. Наші кращі письменники, як Філіпович, Філянський, Зеров та інші були заслані на каторгу, або знищені, а Тичина і Рильський під більшовицьким тиском стали найогиднішими лакизами комуністичної партії. Обидва вони складають гімни на честь "геніального" Сталіна, обидва прославляють більшовицький рай, а Тичина, крім того, ще закликає:

" А чи ворог чорно-білий,
А чи з злоти посивілий,
А чи жовто-голубий.
Бий, бий, бий,
Просто бий."

Високоталановитий поет, що мав навіть ознаки геніальності, став справжнім бласнем і дійшов до того, що після самогубства Хвильового писав у "Комуністі": "чого мені боятися? Я партією провірений і перевірений".

І все це приніс з собою на Україну "жовтень". Попитаємо панів, що так голосно кричать про український ренесанс 1923-1933 р.р., чи не маємо ми підстав думати, що не будь "жовтня" Тичина, Рильський і Зеров дали б Україні твори надзвичайної сили, краси і високої справді української ідейності, що набули б світового значення?

А що ми маємо замість того? В період 1923-1933 дійсно з'яви-

лось багато українських письменників. Їх можна поділити на дві групи: на "податчиків", що, не будучи комуністами, із міркувань далеко не принципових, стали на службу до комуністичної партії, і на переконаних комуністів. Перші не могли дати нічого вартісного, бо одною з неодмінних умов всякої творчості, а особливо в галузі літератури є щирість. Другі могли дати щось вартісне лише з боку форми, а не з боку змісту. Принаймні не могли дати нічого вартісного для України, бо комунізм приніс на Україну терор, каторгу й голод.

І це тим більше, що за часи більшовизму всі письменники СРСР, як "інженери людських дум" примушені були виконувати "замовлення комуністичної партії" себто стати не вільними творцями, а наймитами.

В 1924 р. всесоюзна конференція пролетарських письменників прийняла резолюцію, в якій, між іншим, сказано: "панування пролетаріату не може миритись з пануванням непролетарської ідеології, а, значить, і непролетарської літератури. Художня література не тільки не може бути нейтральною, але повинна служити тому чи іншому класові."

Натиск на советських письменників особливо посилюється з 1929 р. Перед в цьому ведуть Авербах і Безименський. "Все завдання літератури повинно зводитись до виконання соціальних вказівок товарища Сталіна" - пише Безименський.

Перед письменниками ставляться "соціальні замовлення" в конкретній формі. Вони мусять "допомогти партії в "соцбудівництві в боротьбі з "ворогами народу", вони мусять сприяти стахановському рухові та висловлювати "героїв праці". Організуються бригади письменників, що їздять по заводах, фабриках і збирають матеріал для своїх майбутніх творів.

В таких умовах кожний письменник ставав "агітпропом", себто пропагандистом більшовицьких ідей і тільки в окремих випадках, крадькома, міг провести в своїх творах свою власну думку, за що його потім жорстоко карали.

Так воно в дійсності й було. Не тільки Тичина і Рильський, не тільки такі, як Головка, Копиленко, Микитенко, Кириленко, Державинський, Криї Смолич, а навіть і такий високоталановитий письменник, як Микола Куліш були комуністичними пропагандистами. "Об переконатися в цьому досить уважно і безсторонньо прочитати хоч такий твір Куліша, як "97", або Панаса Любченка "Буремне путь", де героями виставляються червоноармійці, що борються проти українських селян, які не хотять советської влади.

А найпереконливішою ілюстрацією вірності висловлених вище тверджень може бути об'єктивна аналіза творів М. Хвильового, що в ньому деякі наші журналісти вбачають не лише втілення того дивного "ренесансу", а й ідейного провідника України на майбутнє.

Таку аналізу я вже дав у своїй статті "Хвильовий і хвильовисти", до якої й одсилаю читачів. Тут же я маю дати лише коротку характеристику Хвильового та його творів. Це дійсно був безперечно талановитий письменник, але з викривленою садистичною психікою. Одно з раннях оповідань його "Я" /романтика/ являє собою апогоса ЧК-и і чекістів, цих кривавих "саттат революції", що ріками проливали українську кров. Герой оповідання - жорстокий кат, що не знає, скільки він убив людей, чи сотні, чи тисячі, і нарешті з садистичною радістю в ім'я якоїсь комуні вбиває власну матір. Нічого українського, крім мови в цьому оповіданні немає. Навпаки - це твір скрайньо антиукраїнський як своїм змістом, так і духом. Хвильовисти дуже високо ставлять роман Хвильового "Вальдшнепи", вбачаючи в ньому навіть програму майбутнього політичного і культурного розвитку України. Було б дуже сумно, коли б ця програма хоч в якій найменшій частині реалізувалась. "Вальдшнепи" перенеси-

чені хворобливим, садистичним еротизмом. Герої твору "Димитрій Карамазов, садист-гелюїднат, - невидить свою жінку українку Галю, через те, що вона не може вбити людини; натомість він захоплюється "флорберівською дамою" Агласю. В перемішках між хворобливим фліртом між нею і Карамазовим відбуваються розмови на політичні теми, при чому Карамазов мріє про якусь "загірну українську комуна" й ганьбить Москву й московських більшовиків, що вони стали міщанами і відступили від гасел "Жвотня". Розчарувавшись в Москві, Хвильовий закликає українців стати "обличчям до психологічної Європи". Уявлення про майбутнє України у Хвильового дуже невизначні. У всякому разі це буде якась комуна, в якій об'єднаються схід і захід. Але минуле і майбутнє України Хвильовий уявляє собі в чорних фарбах, при чому доходить до того, що найогіднішим способом ганьбить великого генія України Шевченка, називаючи його - "іконописним дядьком" і обвинувачуючи його в тому, що саме він своїми творами зупинив політичний і культурний розвиток нашої Батьківщини.

-o-o-o-

Остання війна принесла з собою широку хвилю еміграції з підсоветських теренів, переважно з України. Вирвавшись із страшної советської неволі, українці швидко організувались і розгорнули широку культурну роботу. Засновані були численні гімназії, відновили свою роботу перенесений з Праги Український Вільний Університет і Подєбрядська сільсько-господарська Академія, перетворена на еміграції в Український Технічний Інститут; заново були засновані Висока Економічна Школа і Богословська Академія; відновлене було Наукове Товариство імені Шевченка і засновано Українську Вільну Академію Наук. Але справа не лише в кількості заснованих на еміграції шкіл і наукових закладів, - справа у високій якості їхньої роботи. Не зважаючи на тяжкі умови емігрантського життя, наші високі школи зуміли поставити навчання не гірше, ніж зого проводяться в чужих школах; наші науковці за короткий час написали численні коштовні роботи з галузі історії, літератури, археології, педагогіки й психології, мовознавства, геології і т.інш. Частина цих робіт з'явилася друком, але більшість їх, нажалі ще залишається в рукописах. А головне те, що ці роботи продовжують традиції добольшевицької української науки, поглиблюють і поширюють ті проблеми, над якими вона працювала.

Великі досягнення має на еміграції й наше музичне, вокальне й інструментальне мистецтво.

Плекаючи національну пісню, наші композитори, диригенти й співці не цураються і західно-європейської музики, виявляючи при цьому великий хист і високу культуру. Особливо вславились в Європі й Америці наші хори бандуристів. Їх великий успіх доводить, що наша народня пісня може стати одним з найдорогоцінніших скарбів в скарбниці всесвітньої культури, підносячи нашу національну гідність серед народів світу.

Значні досягнення мав на еміграції й український театр. Можна без перебільшення сказати, що жаден інший народ на еміграції не виявив такої енергії й продуктивності в шкільництві, науді й музичному мистецтві, як українці.

Але цього не можна сказати про українське красне письменство. Воно пішло шляхом, що його так гостро засуджував Шевченко, - шляхом малювання західних модних течій і огидного паплюження свого минулого. На адресу його в літературній критиці посилались лайливі епітети, взяті із большевицького лексикона: "просвітянщина", "хуторянщина", "грінченківщина" та інш.

Особливо дісталось від емігрантської критики Каденкові, цьому

надхненному українському патріотові, співі натовго минулого. З нього наші емігрантські критики зробили безталанного примітивіста, твори якого можуть задовольняти лише людей відсталих позбавлених будь якого естетичного смаку.

Натомість українські письменницькі об'єднання поставили собі завдання створити " велику літературу", що стоїла б нарівні літератур передових народів Заходу.

Які ж наслідки цих широких проклямацій? Наслідки дуже слабкі; вони не можуть йти в ж ніяке порівняння з тим, що дала українська наука на еміграції. В малпуванні західних літературних форм українські письменники-емігранти дійшли до скраїнного блюзнірства. Як наприклад його можна сказати на " Божественну лжу" Ігоря Костецького, що нагадує собою маячення божевільного. Формі відповідає й зміст. Твори якраз таких письменників, що їх вихваляє критика, мають аморальний, а іноді й порнографічний зміст. В деяких з них ганебно знеславлюється наше минуле і навіть наші краді діячі. Так, наприклад, Домонтович в своїх спогадах "Болотна люквіза", ганебно знеславлює наших поетів і письменників. За його словами, Олесь - не поет, а тільки ветеринар, його вірші не мають ж ніякого відношення до поезії; Коцюбинський - недоучка, що вчився в Шаргородській бурсі і був вигнаний з духовної семінарії; Вороний - дивак, що вдавав з себе поета і для цього носив довге волосся й тирокий бриль. Не вистачало лише, щоб не визнати за поетів Шевченка й Франка й починати українську літературу з Домонтовича, Косача, Ігоря Костецького.

Зрозуміло, що нічого вартісного щодо зрозуміння українського вичовного ідеалу емігрантські письменники і в першу чергу ті, що їх підносять на високий п'єдестал критика, не дали. Навпаки, як позитивних героїв в своїх творах вони виставляють аморальних потвор. Так, наприклад, Косач в своєму претенсійному й хворобливо-антихудожньому оповіданні виводить як героїню жорстоку повію, що з насолодою своїми й чужими руками вбиває жертв, що попались до її рук, співає потешні російсько-большевицькі пісні, поводить себе як останній хуліган. Винятком серед цих письменників розкладників, можна визнати Юрія Клена, Мосендза, Федора Дудка і декілька ще молодих письменників. Але їх емігрантська критика або обходила мовчанкою, або згадувала лише після смерті, як це було з Юрієм Кленом.

Будемо сподіватись, що в недалекому майбутньому із натовї молоді вийдуть високоталановиті письменники, що, виконуючи заповіт Шевченка " і чужому навчаєтесь й свого не цурайтесь" створять дійсно велику українську літературу й виведуть в ній постаті, як вичовний ідеал для натовї молоді. А можливостей для цього у наших письменників багато. В нашому недавньому минулому дійсно так багато героїчного, так багато величних постатей, що письменникові залишається лише зібрати історичний матеріал і правдиво відобразити ці постаті, щоб дати високі зразки для виховання молоді. Хіба не можуть бути такими постатями герої Крут і Базару, члени СВУ, або наші священники, митрополіти і єпископи, що подібно до мучеників перших віків християнства свідомо йшли на муку і смерть? Хіба мало справжніх героїв серед воїнів УПА.

-о-о-о-

Одною з важливих умов письменницької творчості є літературна критика. Вона може підтримати молодого письменника, допомогти йому знайти вірний шлях в своїй творчості, або, навпаки, убити в ньому творчі поривання, чи спрямувати його на хибний шлях. Великий вплив критики на письменника обумовлюється ще тим, що вона створює для нього опінію в суспільстві, добру або злу. Тому для розвитку літератури велике значення має, яка саме критика панує в той чи той період історії народу.

Про нашу емігрантську критику нічого доброго сказати не можна. Українські критики, що тримають в своїх руках емігрантську пресу

Ї творять, так би мовити, літературну атмосферу, в своїй більшості вороже ставляться до кращих українських традицій, а головне, дуже далекі за своїми переконаннями від християнського ідеалістичного світогляду й моралі. Деяко з них навіть заявляє, що письменство не має нічого спільного з етикою; що етичність письменника суперечить високому естетичному смакові.

Зрозуміло, що така критика мусила розкладницькі впливати на письменників і читачів. Вона славословила й підносила на п'єдестал саме тих письменників, що їх твори мають антиморальний характер. Навпаки, вона знеславила, або обходила мовчанкою твори, що своїм змістом та ідейним спрямуванням зв'язані з кращими українськими традиціями і могли б позитивно впливати на читачів. Так, наприклад, емігрантська українська критика створила із дуже сумнівного письменника і великого циніка Домонтовича другого Сервантеса і то не лише українського, а всесвітнього масштабу. Та ж критика писала, що Ігор Костецький своїми оповіданнями кладе початок нового періоду в історії української новели.

Тому потрібна боротьба за здорову українську критику. Вона буде нелегкою, бо розкладницька критика має вже великий досвід в беззастережній дискредитації своїх противників і пустила вже глибокі коріння в нашому суспільстві. Але боротьба безумовно потрібна і в неї має вступити наша здорово мисляча інтелігенція. Багато тут може зробити молода генерація письменників, що мусить кінцем звільнитись від гніту критиків, що пишучи українською мовою палюють ім'я кращих українських письменників, Олеся називають "тільки ветеринаром", а одного з найталановитіших наших прозаїків Коцюбинського - недоучкою /Домонтович "Болотяна люкроза".

Сучасні завдання освіти й виховання української молоді.

I.

Вже було зазначено, що вірний шлях розвитку народу полягає в тому, що нові покоління, сприймаючи культурні здобутки попередніх поколінь і зберігаючи національні традиції, рухають свою культуру вперед, вносячи в неї нові надбання. Це повною мірою стосується й до виховання молоді.

Виховуючи її в пошані до кращих національних традицій, в той же час треба урахувувати завдання сучасності.

Отже, розв'язуючи питання про цілі виховання сучасної української молоді, ми мусимо рахуватись не лише з нашими традиціями, а й з тими завданнями, що ставить перед нами сучасне й майбутнє, а також прийняти до уваги психічні властивості нашого народу, як позитивні, так і негативні. Перш і треба розвивати, другі усувати, або принаймні ослаблювати.

II.

Завдання, що стоять перед українським народом.

Протягом всієї своєї історії український нарід боровся за самостійну державу. Титанічним зусиллям він боронив себе і всю Європу від диких кочовників зі Сходу. Але сили його надломались. Українська держава розпалась, а далі весь український нарід опинився в чужому ярмі. А проте він не припинив своєї боротьби за волю й незалежність. Були моменти, коли в цій боротьбі об'єднувався майже весь нарід, як це було за часи Богдана Хмельницького. Були моменти, коли народні маси підпадали духом і мирились зі своїм рабством. Але в ці чорні години за волю народу боролись його кращі сини. І не було в нашій історії жадного моменту, щоб ця боротьба зовсім припинилась.

Отже перше завдання, що стоїть перед українським народом, - об'єднатися в великій боротьбі й здійснити віковичне прагнення до державної і національної самостійності. Друге завдання - відбудувати Україну, що лежить в руїнах, збудувати фабрики й заводи, розвинути й розгорнути промисловість, сільське господарство й торгівлю. Третє завдання - піднести на високий рівень свою духовну культуру, освіту, науку й мистецтво і стати в рівень з передовими народами Європи й Америки.

Для досягнення цих завдань потрібне, з одного боку, велике напруження сил народних, а з другого - певні психічні здібності.

Але народи ніколи не жили ізольовано. Вони завжди мали ті чи ті політичні, культурні стосунки з іншими народами. Китайці колись відділились від усього світу великим муром, але він був проламаний. Зв'язки між народами особливо стали міцними й різноманітними в наші часи.

Тому жоден народ, жодна держава не можуть тепер ставити, або розв'язувати будь-які важливі проблеми чи політичні, чи культурні не урахувавши прагнень інших народів.

Мало того, - кожен важливу проблему розвитку окремого народу тепер можна вірно розв'язати лише урахувавши тенденції світової політики. Тому ми й мусимо хоч коротко зупинитись на них.

На межі епох.

В історії людства єсть певні ритми. Як Емпедокл писав: "Світ перебуває в постійному хитанні від ненависті до любові і від любові до ненависті. Бувають цілі епохи боротьби й ненависті і також незмінно, як доби року, на зміну їм приходить новий розквіт світлих часів."

Про зміну епох в історії написано в книзі пророка Даниїла, в нові часи про неї писали Едше, Шпенглер, Мережковський та інші. Кожній епосі властивий свій дух: кожна епоха ставить певні завдання, кожній епосі властивий панівний тип людини: кожна епоха по-своєму розв'язує питання про мету й сенс буття. Епоха має свій початок, кульмінаційну точку розвитку й період заникання, або заходу.

"Історія, як каже Шубарт, - являє собою найбільш захоплюючу картину якраз в той момент, коли дана епоха згасає, а за нею вже починають вимальовуватися обриси нової, коли вона, досягаючи своєї нижчої точки, перестає рухатись вниз і починає рухатись вгору, до нової вершини. Це - межа епох, апокаліптичні моменти людства. В цей момент з'являється відчуття, що все існуюче рушиться хоч справді відбувається лише витискування попереднього прототипа новим."

Ми тепер живемо якраз в цей апокаліптичний момент зміни епох. Відходить у вічність епоха, що прийшла на зміну середньовіччю і почалася періодом, що зветься Ренесансом. Яскраво й точно найхарактерніші риси цієї епохи відбив Ібсен в драмі "Будівничий Солнес."

Герой драми відмовляється будувати храми, в яких би підносилися молитви до неба, - він хоче будувати затишні житла, де люди могли б користатися втіхами земного життя.

Оце прагнення до землі, намагання опанувати природу й поставити її на послугу земних інтересів людини - найхарактерніша риса нашої епохи. Звідси - атеїзм і матеріалізм світогляду. Це не треба розуміти так, що після середньовіччя філософія стала виключно атеїстичною і матеріалістичною. Навпаки, нові часи дали таких видатних філософів-ідеалістів, як Декарт, Ляйбніц, Кант, Фіхте, Шеллінг і Гегель. Але, поряд з тим, в нові часи, як ніколи раніш, розвивають-

ся і поширюються, і по особливу слід підкреслити, --поширюються серед суспільства течії матеріялістичні й атеїстичні. Вони трактуються, як щось прогресивне, тим часом, коли ідеалізм і релігійність розглядаються, як щось відстале, віджиле, ненаукове. Так, наприклад, Декарт, що чітко розмежував буття духовне й матеріяльне, своїм вченням, що матерія підлягає лише законам механіки, спричинився до того, що ці закони стали прикладати й до психіки людини. Між філософічною концепцією Декарта і твором Ля-Метрі "Людина машина" більш тісні зв'язки, ніж це здається з першого погляду.

Те ж саме трапилося із Гегелем. Його чисто ідеалістичне вчення про саморозвиток Ідеї Маркс використав як основу своєї матеріялістичної системи, що реалізується тепер "на практиці" в СРСР.

Основна тенденція нових віків - забути про небо й опанувати землю привела до великих відкриттів і винаходів в галузі природознавства й математики, нечуваного розвитку промисловості і торгівлі. Але разом з тим вона привела й до зниження людської гідності й духової вартісності людини. Нова епоха ніби поставила людину в центрі буття, піднесла роль людського розуму на небувалу до цього височінь. Великий філософ Кант кинув гасло про те, що людина для своїх ближніх може бути метою, а не засобом. А проте рідко в яку епоху людина падала так низько, як вона упала тепер. Створивши завдяки науці нейдосконаліші машини, людина сама стала рабом їх; володіючи величезними матеріяльними благами, людина розгубила блага духові. Місце шляхетного лицаря й святого, як ідеал, посів тепер міліярдер-комерсант. А гасло Канта про людину як мету звучить тепер як зла іронія. Колись як на річ, як на знаряддя праці, дивились на раба. А тепер на такому становищі опинилась людина взагалі.

Сталін в промові на випуску академіків червоної армії, кажучи підкреслити, як високо поставлена людина в СРСР, сказав: "людина є найцінніший капітал." Він мабуть і сам не думав, яка велика правда в його словах. Людина в кращому випадкові "найцінніший капітал!" Але всякий капітал є лише засіб чийхось рук, вартість його лише відносна. Так це було в советському союзі: в початку революції за тисячу карбованців можна було купити бика, а через 4-5 місяців не можна було купити і коробочки сірників. Так і з людиною: сьогодні вона у великій пошані, її об'являють "першим ударником", "знатним стахановцем", "героєм праці", бо вона потрібна комуністичній партії на своєму становищі, а завтра вона стає "шкідником", "ворогом народу" і розстрілюється, або засидається на нечувано-жорстоку каторгу, бо партії саме так найвигідніше використати її.

Не боячись власти в перебільшення, можна сказати, що людність ніколи ще не знала такої жорстокої експлуатації людини людиною, як та, що тепер має місце в СРСР. Так само людність ніколи ще не зазнала такої певельної жорстокості, як та, що її теплять численні мільйони в советських концтаборах. І все це діється під гаслом боротьби з експлуатацією, боротьби за добробут робітників і селян. А світ все це терпить і думає лише про вигоди торгівлі, -- все байдуже, аби вона давала барині. Далше цього падіння людини йти не може. Перед людством або повна катастрофа, або нова епоха, з іншим світоглядом, з іншими засадами життя.

Ми віримо в Боже Провидіння, віримо, що ми тепер на межі нової, кращої епохи в історії людства. Можна тільки в загальних формах передбачити характерні риси цієї епохи. Перше місце для людей нової епохи будуть мати вартості не матеріяльні, а духові. Очі їх будуть в першу чергу звернені не в бік скороминучого й відносного, а в бік Абсолютного, з світлі чого людина буде дивитись на все відносне й скороминуче.

Тому панівним світоглядом нової епохи буде ідеалізм. Це поведе за собою небувалий ще розквіт філософії і зв'язаних з нею наук і в першу чергу психології. Наука відкриє такі глибини людського духа, про які і не мріє сучасна психологія. Це зробить далеко змістовнішим життя людини й надасть інтих, глибших форм спілкуванню людей між собою.

Коли раніш наука більше працювала над плеканням тварин і рослин, то тепер центром уваги її буде виховання людини з метою допомогти їй розкрити в собі у всій красі образ Божий. Ми віримо в те, що в корні зміниться і суспільне життя людства. Людина перестане бути людиною вовком, а стане дійсно братом у Христі. А в зв'язку з цим зміняться й міжнародні відношення. Здійсниться давня мрія великого філософа Канта про вічний мир. Політики кінцею-кінцем зречуться засад Маккіавелі і будуть керуватись в своїй діяльності ідеями християнської справедливости. Ми віримо, що припиняться війни між народами і люди в мирному співжитті будуть використовувати сили для творчої роботи, в наслідок чого пишне розквітне вселюдська культура. Все нове народжується у великих муках, старе не відходить у вічність без боротьби. Між добром і злом буде великий бій. Але ми віримо, що переможе добро.

Де підстави того, що в такому саме напрямі буде розвиватись далі історія людства?

Одною з важливих підстав - це посилення ролі Церкви у внутрішньому житті народів і міжнародних відношеннях. З цим фактом примушені рахуватись навіть більшовики. Будучи ворогами релігії, вони відновили церкву, хоч і використовують її, як знаряддя своєї політики.

З бік ідеалізму й релігії поверається також і наука, навіть природознавство, що раніш стояло на матеріалістичних засадах. Нові відкриття в галузі фізики й хемії провіщують рішучі зміни в галузі природознавства.

На ґрунт християнства стають і найвизначніші сучасні політики, - в християнстві вони вбачають єдиний порятунок від катастрофи, що насувається на людство. Дуже характеристичним є і постоупання людей, що залишаються в душі переконаними атеїстами й матеріалістами. Більшість з них, будучи письменниками, або науковцями, не бажаючи втратити популярности, не наважуються виступати відверто й премо проти ідеалізму й релігії, що було модним тому 20-30 років, а намагаються поборювати їх прихованими способами.

Але може найбільш характеристичним доказом переламу настроїв суспільства в бік релігії й ідеалізму є ідеологічні рухи серед сучасної молоді. У всіх країнах за межами СРСР і його сателітів молодь об'єднується в християнські організації. Такі організації творить не тільки молодь Західної Європи, що не була під большевицьким ярмом, а навіть молодь, що зазнала це ярмо і виховувалась в душі атеїзму.

Раніш релігійні організації молоді були неможливі. В дореволюційній Росії виключна більшість студіючої молоді була настроєна по атеїстичному, з неповагою ставилась до церкви і духовництва. Атеїзм панував навіть серед студентів богословських академій, набираючи іноді брутальних форм. Тепер настрої молоді різко міняються, вона шукає істини в християнстві. А молодь - це Майбутнє!

Та це не означає, що світле майбутнє, в яке ми віримо, прийде без боротьби. Навпаки, світ стоїть перед перспективою ще небувалої в історії зудару Світла і Темряви, Добра і Зла. Характерна особливисть цього зудару чіткий і різкий розподіл сил. Людство на наших очах ділиться на два взаємновиключаючих себе табори. Компроміси були б тут шкідливі. В такій світовій ситуації кожний член суспільства мусить визначити - де його місце в цій ти-

таничний боротьбі.

Отже, перед українським народом повстають величні і трудні завдання. Борючись за власну Самостійну Державу, за розвиток своєї національної культури, він мусить активно включитися у всесвітню боротьбу з пекельними силами, що на засадах матеріалізму і атеїзму намагаються весь світ обернути в жадливий советський концтабір. Пекельні сили давно вже озброюються до останнього зудару. Мусить озброїтись і український нарід. Для цього нам передусім треба ґрунтовно проаналізувати наші можливості й наші сили, а в першу чергу наші психічні властивості з рисами позитивними, що будуть допомагати нам в боротьбі, і негативними, що будуть нам завважати. Перші ми мусимо плекати й розвивати, з другими - рішуче боротись, бо вони можуть призвести нас до катастрофи.

Психічні властивості українців і причини наших невдач.

Мало на землі народів, що мали б таку тяжку долю, як українці. Протягом віків своїми грудьми захищали європейську культуру і цивілізацію від навал диких кочовників зі Сходу, - і тепер не мають своєї власної держави. По-лицарськи боролись за колю, - а проте сотні років перебували на становищі колоніального народу, а тепер примушені кидати свою рідну землю і мільйонами йти на Сибір, або перебувати в стані емігрантів в непривітній Німеччині. Де причина цих невдач?

На колоніальному становищі звичайно перебувають народи, що з причини своїх природних особливостей, або з причини історичних обставин виявили низький розвиток розумової культури. Але про українців сказати цього не можна. В період Київської держави українці були в Європі передовим народом; тогочасне українське писемство було ніскільки не нижче писемства інших європейських народів, а " Слово о полку Ігоревім " назавше лишиться одною з найкращих пам'яток всесвітньої літератури. Про Київ, про його багатство й красу, слава ширилась по цілій Європі.

Високі здібності до розумової культури виявили українці і в 16-17 ст., коли точилась жорстока боротьба з Польщею. Про це свідчить велика кількість шкіл на Україні в ті часи і розвиток поетичної літератури. Архидіакон Павло Алепський, що відвідав Україну за часів Богдана Хмельницького, дивувався високому культурному рівневі українців, особливо, коли порівнював його з москвичами. Павла Алепського вражала велика любов українців до знання і науки, завдяки чому майже всі українці були грамотними.

А особливо яскравою ілюстрацією великих розумових здібностей українців є ролі їх в історії розвитку російської культури в кінці 17 і в 18 ст. Обманом попавши в політичну залежність від Московщини, українці стали її вчителями в галузі духовної культури. Вони заснували на Московщині високі школи і були в них першими вчителями. Вони обсадили в Московщині переважну більшість єпископських катедр, вели перед в російській літературі і мистецтві і мали великий вплив на формування російської літературної мови. Коротше, з росіянами сталося те, що сталося з римлянами, коли вони опанували Грецію. Греки, опинившись під владою Риму, стали керманичами й законодавцями в галузі римської науки, літератури й мистецтва.

В 19 ст. російська духовна культура становиться на власні ноги, а проте й тепер українці відіграють в розвитку її визначну роль. Багато українських імен ми зустрічаємо посеред видатних вчених, письменників і мистців Росії. Основник реалізму в російській літературі - геніальний українець Г о л о в а, найвидатніший художник-малюк - українець Рєпін, найвидатніший педагог в Росії - українець Ушинський, геніальний композитор - українець

Чаїковський, найвидатніший фізик Советської Росії - українець Капиця. І так майже у всіх галузях науки й літератури. А особливо переконливим доказом наших здібностей до культурного розвитку є той факт, що Україна, перебуваючи під тяжким московським ярмом, в умовах жорстокого переслідування всяких проявів національної свідомості і прагнень до самостійної культури, все ж таки зміг утворити свою національну науку, літературу й мистецтво, що посідають далеко не останнє місце серед славянських народів, навіть таких, що не втратили своєї державності.

Навіть на еміграції, живучи в тяжких матеріальних і моральних умовах, українці виказали високу цікавість і здібності до духовної культури. В культурному житті українці серед інших емігрантів майже посідають перше місце.

Аналізуючи особливості українського інтелекту, ми маємо відзначити особливий розвиток здібностей до синтетичного мислення, яке є одною з найважливіших умов творчості в галузі науки й техніки, без якого не можна побудувати широких, узагальнюючих теорій.

Характерно, що на широких просторах дореволюційної Росії був єдиний оригінальний філософ-українець Григорій С к о в о р о д а.

Отже не в інтелекті українця треба шукати причин тяжкої долі нашої батьківщини. Не можна їх шукати і в наших емоційних особливостях. Наша народня пісня свідчить про багатство, красу й силу почувань українського народу. Чужинці, що відвідували нашу батьківщину, завжди відзначали охайність, чемність, гостинність і високий моральний стан українців. Вся історія українського народу свідчить про лицарську мужність. Звертає на себе також увагу високий рівень статевої моралі української молоді.

За останні роки емоційні властивості українців значно підупали: знизились альтруїстичні почуття, підупала статтева мораль. А проте, навіть тепер, на еміграції, моральний стан українців ніскільки не нижчий, ніж стан інших емігрантів.

Отже причин нашої неготи треба шукати в чині, в дії, - в тому, що ми не хотіли, або не могли використати для блага Батьківщини своїх багатих природних здібностей. Інакше, причиною нашої долі є хибі волі.

Про українця, а особливо про українського селянина створилось уявлення, як про людину апатичну, пасивну, інертну і навіть ліниву. Особливо яскраво ці хибі української вдачі подані в творах Гоголя. Пацюк із "Різдвяної ночі" остільки лінивий і пасивний, що навіть не простягає руки за варениками, а тільки роззявляє рота, і вареники, викупавшись наперед в сметані, самі стрибають в Пацюків рот. Солопій з "Сорочинського ярмарку" через свою апатичність та інертність, стає попихачем своєї жвавої жінки Хіврі. Атанасій Іванович з "Старосвітських поміщиків" тільки й робить, що їсть та жартує зі своєю дружиною, а після її смерті виявляє повну безпорадність. Безперечно все це - карикатури, особливо щодо закидів про лінощі українця.

А проте не треба забувати, що всяка художня карикатура спирається на дійсність, і що Гоголь в основному - реаліст. Отже значна частина українців, до революції мала такі хибі вдачі, як нерішучість, інертність, влячість в рухах і т.ін.

Але повстає питання: чи всі ці хибі вдачі - природні, чи вони виникли в наслідок тяжких історичних умов життя українського народу? Наше минуле свідчить, що наш нарід не завжди був позбавлений високих рис волі й характеру. За славетних часів Київської Держави наш народ стійко й мужньо боровся з хижими кочовниками і в цій боротьбі виявив велику силу й міць. Не менше стійкості

й енергії виявив натхненний настрій в боротьбі з татарами, Туреччиною та Польщею. Слава про запорожців, що на човнах перепливали Чорне море й своїми відчайдушними нападками на турецькі міста викликали страх у турецьких султанів, що були тоді страхіттям для Європи, поширилась по цілому світу. А скільки героїв мужніх, стійких, ініціативних виставив тоді в проміж себе український нарід. Коли поляки катували Гонта, вони смугами здирали з нього шкіру. Із грудей Гонта не виривався жадний стогін, або крик болю. Це жухнуло катів, бо вони бачили в ньому втілення стійкості українського народу.

І дійсно, як свідчить історія, таку ж мужність й стійкість виявляли сотні й тисячі українців. Але як же це сталося, що Баливайки, Богуни й Гонти перетворились на Солопіїв, Пацків? Це сталося через надзвичайно тяжкі історичні умови, а також через деякі психічні риси українського народу.

Зупинимось на одній з них. Це, в основному, шляхетна риса. Її можна назвати своєрідним аристократизмом. Треба відрізнити аристократизм духа і аристократизм положення. В примітивних політичних і економічних умовах життя народів це два види аристократизму міцно поєднувались між собою. Аристократи положення, в першу чергу, царі і вожді, були разом з тим аристократами духа, — людьми, що втілювали в собі найкращі риси людини, згідно з моральними поглядами того чи іншого народу. В Гомеровську епоху такими аристократами були Ахіл, Патрокл, Агамемнон, Нестор, Одисей, Діомед та інші. Вони були царями або вождями, володіли великим майном, а разом з тим були зразками мужності, сили й мудрості, — тих рис, що їх найбільш цінували тоді греки в людині. Але в подальшому розвитку історії народів цей зв'язок між двома формами аристократизму слабшає і навіть зовсім зникає. Аристократи положення перестають бути аристократами духа. Тоді навіть змінюється зміст самого поняття "аристократизм". За аристократів в першу чергу визнаються нащадки іменитих батьків, або ті кого відзначає своєю ласкою цар чи король. Аристократом цього типу протистоїть маса простого люду — плебей.

Аристократи за всяку ціну намагаються відрізнитися і не змішуватися з плебеями. Звідси велику увагу приділяється всяким відзнакам високого положення, зовнішній поведінці і т. ін.

Такий процес зниження поняття аристократизму неоднаково проходив у різних народів. Це залежало в основному від особливостей народних мас тієї чи іншої країни. Там, де народні маси були пасивні і інертні, де ініціатива в політичному і господарському житті країни була майже виключно в руках пануючої верхівки, там населення різко розподіляється на аристократів і плебейів, при чому саме поняття "аристократ" отожднюється з поняттям людини високого походження і добре одягненої. Оскільки ж людину в першу чергу характеризують її духові риси, то єсть всі підстави твердити, що нарід, який втратив поняття духового аристократизму, є нарід плебейський. Для верхівки такого народу найбільш характеристичною рисою є пихта, для мас — рабська приниженість і уцесливистість. Оскільки у такого народу в найбільшій пошані зовнішні риси людини, а не внутрішні її вертості, для нього є дуже характерним різкий перехід від пихти до приниження і від приниження до пихти.

Навпаки, там, де народні маси активні, де верхівка в інтересах цілого народу мусить рахуватися з масами, там зовнішні ознаки високого положення людини в суспільстві не відіграють рішучої ролі, там зберігається духовий аристократизм, властивий не лише людям з вищих суспільних клас, але й кращим представникам простого народу.

Єсть всі підстави такі народи називати аристократичними. Для

них характеристичною рисою є свідомість власної гідності й почуття до людської гідності загалом.

Таким народом-аристократом з між іншим уявляється історичні умови життя українського народу з давніх-давен склалися так, що народні маси мусили відігравати в ньому активну роль й завжди були ініціативними. Український хлібороб, особливо на східних і південних землях своєї батьківщини, мусив кожен хвилину бути готовим до боротьби з кочовиками. Тут не досить було організованих походів в Дике Поле під проводом князя, чи його вояводи.

В XV-XVII ст. боротьба з кочовиками змінилася на боротьбу з татарами і поляками. Але вона вимагала від населення таких же самих рис, як і попередня боротьба. В таких умовах українці звикли поважати себе, у них виховувалась любов до волі і незалежності. Для них не мало рішучого значення зовнішнє положення людини, її походження, службовий стан тощо. Вони могли, отже, коритись волі лише такої людини, яку вони поважали за її високі духові якості, за мужність, відвагу й мудрість.

Високим зразком українського аристократизму був Святослав Хоробрий. Відомо, що він ідучи на ворогів, наперед сповіщав їх: "Іду на ви!" Найвищою вартістю для нього була військова честь. Хоробрий як лев, він не боявся смерті, але за те боявся неслави. "Мертві сраму не їмуть", казав він війську перед рішучими боями в Болгарії. І разом з тим цей гордий князь-завойовник одягався, як звичайний вояка, спав, положивши голову на сідло, споживав найпростішу їжу. Справжній аристократ духа, - він не потребував і не цінував зовнішніх ознак свого аристократизму.

Подібним до нього аристократом духа був Володимир Мономах. Великий патріот, мужній захисник української землі від кочовників, мудрий адміністратор, суддя і господар, - він був дуже простим в поводженні з людьми і не соромився роботи смердів.

Але такий аристократизм духа властивий і простим українським людям. Прикладом їх може бути син козака із Чорнух - великий український філософ Григорій Сковорода. Він дуже нагадує Сократа, у якого під зовнішністю Сілена, крилася надзвичайно шлехетна душа. Характерна ознака аристократизму духа є свідомість своєї гідності й шанування людської гідності взагалі. Отже цей аристократизм в часи високого піднесення національної свідомості українців завжди був джерелом мужності й високого героїзму. Так було в часи боротьби з кочовиками. Так було в XVI-XVII ст. в часи боротьби з панською Польщею.

Але аристократизм логічно веде до індивідуалізму. Для українця найцінніше - воля, незалежність в житті особистому, родинному й господарському.

Українець оженившись відділяється від батьків, щоб жити окремою родиною. Він типовий власник і не любить чужої роботи. Для нього власна вбога хата - краща за чужий питний палац.

Індивідуалізм не заважає в спільній праці. Про це свідчить "толокна", - спільна хліборобська робота, чумацькі залки, артілі, кооперативи всіх типів на Україні. Але така співпраця мусить бути добровільною.

А проте індивідуалізм українця при несприятливих умовах політичного й суспільного життя перетворюється в егоїзм, що характеризується замиканням в коло вузьких особистих інтересів, нехтуванням інтересами суспільними. Цей егоїзм набуває різних форм, як наприклад, - ренегатство, кар'єризм, байдужість до всього, що виходить за рамки власних інтересів.

Характерною формою українського егоїзму є амбіціонерство. При відсутності високої життєвої мети амбіціонерство українця іноді набуває дрібничкового характеру. Дуже влучно ця риса відбита в повісті Гоголя: "Як посварились Іван і Іванович і Іван Ники-

форевиць" ста в комедії Карпенка Карого " Мартин Боруля". Особливо характерна й психологічно вірна з цього погляду повість Гоголя. Іван Іванович і Іван Никифорович живуть безмістовним, чисто тваринним життям. Перший з них розважається тим, що розпитує стару жebraчку, чого б вона бажала, а коли вона простягає до нього руку, каже їй: " іди, іди, аж тебе не б"ю." Другий цілими днями голий лежить в кімнаті на розісланій кводрі. Але при великій протилежності характерів, між Іваном Івановичем та Іваном Никифоровичем існує така дружба, що, здається, вони один без одного не можуть жити. Та через дріб"язкову образу, через те, що Іван Никифорович назвав Івана Івановича гусаком, ця дружба переходить в непримирену ненависть. В намаганні якнайбільше пошкодити один одному, бувши друзі не жаліють ні часу, ні сил, ні грошей. Де ї ділись лінощі Івана Никифоровича: він їздить і ходить від суду до суду, витрачає гроші, аби тільки доконати свого ворога. Форми українського егоїзму надзвичайно яскраво й пластично окреслені також у вірші Олеся-" Про удову і трьох синів", про Ізашечка, Василечка і Незнаєчка.

Коли стара вдова / символ України/ приходить з найменшим сином до Ізашечка й просить у нього притулку, той відповідає їй:

" Іншу матір маю,
її пою, її кормлю,
Про неї я дбаю."

Вона йде до середнього сина Василечка і чує від нього:

" Моя хата з краю, нікого не знаю,
Себе пою, себе кормлю, про себе я дбаю."

Збита горем вдова йде з сином Незнаєчком далі. Але їх зустріли люди, на очі Незнаєчка наклали полуду. " Ніколи він світа Божого бачити не буде."

Незнаєчки - це темна українська маса, що не знає, чи забула, чиїх батьків вони діти.

Але талановитий поет не охопив всіх типів, характерних для сучасної України. Окрім Ізашечків, Василечків і Незнаєчків, вдова-Україна має, на своє нещастя, ще одного сина - Юду Окаянного. Це тип зрадника, що, ніби залишаючись українцем, ганебно шкодить своїй Батьківщині всіма приступними йому засобами: доносами, наклепами, інтригами. Юди Окаянні не зупиняються навіть перед тим, щоб заклакати чужинців для нищення українців.

Цей огидний тип має досить довгу історію. Таким був за княжих часів Святополк Окаянний, що, борючись за княжий престіл, навів на українську землю поляків. Наводили князі на нашу землю й половців. Юдами Окаянними були й т:з. " татарські люди", що в один з найтяжчих періодів нашої історії стали на бік татар, що поневолили нашу землю.

Юди Окаянні не переводились і в подальшій історії українського народу. Були вони навіть в часи українського повстання проти поляків під проводом Хмельницького. Український нарід виявив тоді надзвичайний героїзм: на боротьбу за волю й віру мужньо повстали козаки й селени, шляхта і духівництво. І навіть в ці героїчні часи знайшлися серед нашого народу Юди Барабаші. За часи Мазепи зрадником-Юдою виявив себе Кочубей, що зробив донос на гетьмана і цим, можливо, сприяв Полтавській трагедії.

Не перевівся цей тип і в останні часи серед української еміграції. З мотивів особистої злоби деякі газетярі писали систематично здебільша брехливі доноси на своїх земляків, шкодячи цим не тільки окремим українцям, а цілому українському народові. Люди, що посіли найвідповідальніші становища в репрезентативних організаціях і повинні були б боронити честь українського народу, паплюжать неугодні їм українські партії перед чужинцями, паплюжать навіть наші визвольні змагання. Доходить іноді до того, що досвідче-

ні в наших справах чужинці дають доповідником лекції українського патріотизму.

Крім властивого українцям індивідуалізму, причин цього явища треба шукати в тому, що ми довгий час не мали своєї держави. Це спричинилося до того, що люди перестали жити широкими державними ідеями і замкнулися в узьке коло особистих інтересів, свого матеріального добробуту, або особистих часто дріб'язкових амбіцій. Інакше кажучи, причиною психічного занепаду значної частини нашого народу є відсутність високої об'єднаної ідейності. Що це саме так, про це свідчить історія наших визвольних змагань в 1917-1922 р.р. і в останні роки, починаючи зі вступу німців на Україну. Ці роки відзначаються високим піднесенням патріотизму серед мас українського народу, що мужньо вступив у боротьбу за волю. Мужність героїв Крут і Базару, легендарна мужність героїв УПА не поступається перед мужністю запорожських козаків. Слава про героїчну УПА шириться по цілому світу, завдяки чому Україна, яку більшість людства або не знали, або знали як частину Росії, починає притягати до себе увагу всіх народів світу. Збудила до героїчної боротьби наші маси висока ідея вільної, незалежної України.

Але, нажаль, збудила вона не всіх; частина українців залишилася в полоні своїх вузьких, особистих інтересів.

Дуже характерне те, що таких вузьких егоїстів, що ставили свої особисті інтереси вище інтересів нації, було багато серед інтелігенції в 1917-1922 р., багато їх є і тепер серед української еміграції. Ця інтелігенція провалила наші визвольні змагання в перші роки большевицької революції. Коли б вона не провалила їх тепер. Але, як це не дивно, у визвольних змаганнях виявляли й виявляють високий патріотизм т.з. прості люди, себто селяни й робітництво. Це є запорукою того, коли зросте національна свідомість серед мас українського народу, то відродиться його героїзм і він здобуде собі свободу.

Отже, основне завдання у вихованні української молоді є виховання волі й характеру під високим гаслом:

Служба Богові й Батьківщині.

С л у ж б а Б о г о в і і Б а т ь к і в щ и н і .

Основне твердження сучасної психології - це вчення про єдність психіки людини. Тим часом, коли стара психологія поділяла психіку інтелектуальні, емоційні та волюові, - сучасна психологія обстоює ту думку, що нема чисто інтелектуальних, або емоційних процесів, а є акти, в яких ці процеси міцно й органічно пов'язані між собою. Різниця між актами, крім їх змісту і спрямованості, полягає в тому, що в одних із них переважають інтелектуальні моменти, в других емоційні, в третіх - волюові. Всі вони, будучи пов'язані між собою, взаємно впливають один на одного.

Цього твердження психології ніколи не мусить забувати педагог. Виховуючи інтелект, даючи дітям знання, ми так або інакше впливаємо на їхню волю і почуття. Особливо ж це твердження треба пам'ятати, коли йде справа про виховання волі й характеру. Коли Сократ висловив думку, що доброчинність залежить виключно від знання. На думку Сократа, щоб бути доброчинним, - досить бути філософом. Існує лише одна доброчинність - мудрість, яка відносно волі - стає хоробрістю, відносно почуттів - помірністю, відносно інших людей - справедливістю, відносно Бога - благочестівістю.

Приблизно такі ж погляди висловлює й Спиноза в своїй "Етиці". Основою доброчинності є мудрість, панування розуму над по-

чуванням." Установлені мною засади, каже він, ясно доводять перевагу мудрої людини над неуком, яким керують сліпі пристрасті."

Ми не можемо цілком прийняти занадто раціоналістичних поглядів Сократа й Спінози. Факти доводять, що для доброчинності не досить самого знання, але з висловлюваннях цих двох філософів є значна частина правди. Суто вольові акти поведінки людини характеризуються тим, що вони цілеспрямовані. Людина вольова завжди знає чого вона хоче. Люди з міцним характером завжди мають перед собою якусь основну мету, з якою вони пов'язують все своє життя.

Коли такої мети у людини немає, або вона зневіряється в такий меті, — людина знижується й морально розкладається. Фактів, що доводять вірність такого твердження, ми маємо багато в історії нашого народу. Багато маємо їх і в історії наших сусідів. Особливо переконливі з цього погляду історія російської інтелігенції.

Російська інтелігенція 60-тих і 70-тих років була проїнята громадськими ідеями, що їх викликали реформи 60-тих років і вірила в їх здійснення. Тому серед неї було немало видатних людей, у яких слово не розходилося з ділом. У 80-тих роках інтелігенція перестав вірити в можливість здійснення високих громадських ідеалів. Серед неї починає поширюватися проповідь "малих справ", для багатьох її представників стає характеристичним різке розходження між словом і ділом. В 90-тих роках громадська думка ще більш підупадає, більшість інтелігентів стає чиновниками "обивателями", позбавленими будь-яких високих прагнень. З'являються чехівські герої, типовими фігурами стають, з одного боку "люди в футлярі", з другого боку, люди типу "трьох сестер", що намагаються заповнити порожнечу душі далекими від життя мріями, з здійснення яких самі ніяк не вірять. При цьому треба відзначити з одного боку молодість сімдесятників, з другого — передчасну старість дев'яностників. На це звертає увагу навіть письменник-марксист Вересаєв, який негативно ставиться до сімдесятників. Згадуючи в своїх спогадах про типового сімдесятника, друга Короленка — Аненкова, він пише: "Цей сизий дід був справді наймолодшим з-поміж нас! Особливо різке згадується він мені поряд з П. Б. Струве. Він стояв зогнувшись, піднявши комір свого плаща, і сніг танув на його сірому, нерухомому, як у трупа обличчі. Та й усі ми були не кращі." Завдання, що ставить перед собою людина, можуть бути різні з погляду їх обсягу й моральної вартості. Людина може поставити собі за мету особистий добробут і йти до неї, ламаючи норми суспільного життя.

Вона може ставити перед собою високі завдання, як наприклад служба своєму народові, наукові дослідження, мистецька творчість і т. п. З громадського боку мають вартість лише завдання другого типу. Лише вони варті того, щоб людина присвятила їм своє все життя. Тільки на основі високих ідеалів може утворитись міцна, суцільна особистість. Отже, коли ми хочемо виховати з українській молоді міцну волю і суцільність характеру, треба перш за все прищепити їм прагнення до високої мети, що об'єднувала б увесь український нарід.

Такою метою є б л а г о і щ а с т я Б а т ь к і в щ и н и.

Як сказано вище, гаслом, під яким має провадитися виховання української молоді є:

С л у ж б а Б о г о в і й Б а т ь к і в щ и н і.

Перше абсолютна вартість для молоді є Бог, друга Батьківщина. Молодь мусить чітко уявляти собі, з чім блага Батьківщини.

Благо Батьківщини є:

1. Державна незалежність, можливість для українського народу вільно творити своє політичне, соціальне, господарське і релігійне життя.

2. Об'єднання всіх українців, незалежно від їх територіаль-

ного походження, церковної приналежності, соціального стану і т. ін. - в одну спільноту, що пройнята єдиними, творчими прагненнями і високим патріотизмом.

3. Справедливий державний устрій, який би підтримував лад в суспільстві, в той же час забезпечував особисті права й волю кожного громадянина й сприяв розвитку й прояву його здібностей, спрямованих в бік громадського добра.

4. Справедливий соціальний устрій, при якому зникала б й неможлива була б боротьба між окремими групами суспільства.

5. Високий рівень народнього господарства й справедлива організація його, що забезпечувала б його матеріальний добробут всіх громадян, була позбавлена елементів експлоатації.

6. Розквіт духової культури українського народу: науки, мистецтва, освіти. Піднесення її на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною в світі.

7. Високий релігійно-моральний рівень українського народу, реалізація в житті вчення Христа.

8. Високий рівень здоров'я українського народу, зведення до мінімуму всяких посеред нього хворіб і виродження.

Що означає служба Богові разом зі службою Батьківщині? Це означає, що добробут Батьківщини має бути заснований на засадах християнства. Так розуміли життя кращі люди Київської Русі, що мужньо боролись з кочовиками. Так розуміли її запорожці, що своїми грудьми захищали "люди християнський" та клали за нього свої голови в завзятій боротьбі з бісурменами. Так розумів їх Хмельницький і маси українського селянства й козацтва, що під проводом великого Гетьмана повстали проти польського панування. Ця традиційна мета, як ясна зірка на небі, мусить сяяти і перед українською молоддю. Завдання служити Батьківщині мусить бути усвідомлене, як особистий обов'язок перед нею. Отже, чітко уявляючи, чого потребує від нас Батьківщина, кожен має здати собі справу з тим, що він повинен зробити для неї особисто. Серед нашої інтелігенції часто можна зустріти людей, що добре зміють розмовляти про службу Батьківщині, а на ділі служать лише своїм особистим інтересам. Виходить, що з погляду цих людей Батьківщині має служити хтось інший, а не вони. Такі настанови суспільство має рішуче засудити. А виховуючи молодь, треба попередити саму можливість утворення таких настанов. Службу Батьківщині треба усвідомлювати не лише як свій особистий обов'язок, а як сенс всього свого життя, без чого не варто жити. Прикладом для кожного українця в цьому мусять бути такі великі постаті, як Святослав Хоробрий, Володимир Великий, Володимир Мономах, Богдан Хмельницький, Мазепа, а також ті численні невідомі герої, що протягом віків виставляло з-поміж себе українське козацтво, селянство й міщанство; що все своє життя віддали в боротьбі за щастя й добробут України.

Джерелом надхнення в такій героїчній службі Батьківщині може бути лише свідомість обов'язків перед нею, сполучена з палкою любов'ю до неї, до свого народу. А любити свій нарід можна лише при наявності високої національної свідомості. Треба уявляти собі український нарід, як єдину спільноту, що об'єднує в собі покоління минулі, сучасні й майбутні, й відчувати свою єдність з цією спільнотою. Виховати таку свідомість і відповідне до неї почуття не так то легко. Протягом віків поляки й москалі викорінювали таку свідомість і це не могло не дати своїх наслідків. При цьому треба відзначити, що московська політика була значно хитріша, ніж польська, й тому національна свідомість населення Галичини лишилась, ніж свідомість населення Наддніпрянщини. Але, крім того, треба взяти до уваги й те, що наддніпрянці й

галичани протягом віків жили під різними політичними режимами, під різними господарськими і культурними впливами. Звідси різниця у мові, побуті, психології. Особливо це треба сказати про інтелігенцію, яка більше підпадала під вплив чужинців, ніж селянство. Галицький інтелігент своєю мовою, психологією і поведінкою значно більше відрізняється від інтелігента наддніпрянця, ніж напр. селянин зі Стрийщини від селянина з Поділля.

А це безперечно заважає українцям з різних областей широкі й глибоко відчувати себе, як єдиний нарід. Доводять це численні спостереження над українцями під час еміграції. Цілком зрозуміло, наскільки шкідливе таке роз'єднання. Не переборюючи цього, не зможемо збудувати України.

Тому будуючи систему виховання молоді, треба ретельно проаналізувати властивості мови, побуту й психології, характеристичні для українців різних областей. Властивості, запозичені з інших народів, треба виділити в одну групу, властивості, притаманні українському народові - в другу. Так, напр., в мові слід виявити широко вжиті польонізми, що засмічують мову галичан, і русизми, що засмічують мову придніпрянців. В поведінці треба виділити, з одного боку, властиве деяким наддніпрянцям нехтування своєю зовнішністю і вульгарність в манерах, що з'явилися в наслідок москзовських впливів, а з другого боку, занадто велику увагу зовнішності і неприродність у манерах і поведінці, що з'явилися в наслідок польської культури та її впливів. Така аналіза, при умові її ґрунтовності, дасть можливість розглянути відмінні властивості українців різних областей, як другорядні риси, що мають дезнути в найближчому майбутньому.

Крім того, українець мусить здати собі справу в тім, які риси української психіки, навіть властиві їй з давних-давен слід розглядати, як позитивні, а які як негативні. Не все, що виробила у нашого народу історія, є добре. Наприклад, не можна визнати за позитивну рису властивий багатьом українцям крайній індивідуалізм, про який йшла мова вище. Треба зробити мужню й тверезу оцінку й інших національних властивостей. Риси позитивні слід культивувати, а негативні - викорчувати. Байдужість в українського народу негативних рис не мусить зменшувати любови до нього, тим більше, що інші риси українців становлять їх високо в ряді інших народів.

Виховуючи у молоді любов до свого народу, треба разом з тим виховувати справедливе відношення до інших народів.

Єсть народи, що протягом довгого часу гнітили українців і не давали їм розвиватись. Єсть народи, що прикидалися нашими друзями, а на ділі експлуатували й нищили нас. Єсть народи, як напр. шведи, що допомагали нам у національній боротьбі й співчували нам. Єсть нарешті народи, що терплять однакову з нами долю під гнітом якогось іншого народу.

До всіх тих народів відношення українців мусить бути різне. Треба виховувати молодь так, щоб вона могла захищати права свого народу і здатна була віддати в боротьбі за неї своє життя. Але, виховуючи у молоді патріотизм, здорову національну гордість, свідомість своєї національної гідності, ні в якому разі не можна виховувати в неї безглузду національну пиху й прикирства до інших народів лише та тій підставі, що вони не українці.

Через тяжкі історичні умови наш нарід відставав щодо культурного розвитку від передових народів Європи. Щоб досягти їхнього рівня, нам треба багато вчитись у тих народів, а це можливо лише при пошані до них. Крім того, треба пам'ятати, що на теренах України живуть і інші народи. З ними нам доведеться співпрацювати, а це можливе лише при умові справедливого відношення до них, при

якому захищаються права українського народу, але разом з тим не порушуються законні права інших народів.

Історія Польщі показала, наскільки небезпечна для народу нерозумна національна пиха, презирливе відношення до інших народів і порушення їхніх законних прав. Не менш яскравою ілюстрацією того може бути катастрофа Німеччини, що досягши дуже високого рівня техніки, культури і військової моці, поставила собі за завдання заволодіти великими територіями для себе, знищити частину народу, що живе на тих теренах, а частину обернути в своїх покірних рабів. Така зоологічна політика викликала до німців ворожнечу всіх народів, в наслідок чого Німеччина катастрофально була розбита. Не зважаючи на великі здібності німецького народу і на його дисциплінованість та упертість в роботі, трудно чекати, щоб Німеччина знову стала великою державою, бо на перешкоді цьому буде стояти ненависть, яку викликали до себе німці у багатьох народів Європи й Америки. Таким шляхом ми ніколи не підемо.

Український нарід на собі відчув, що таке несправедливість і сам мусить бути справедливим. Але цього мало. Український нарід ще з початку своєї історії протягом віків, борючись за своє існування, разом з тим своїми грудьми захищав європейські народи від навали диких степових орд і тим спас європейську культуру. Отже тепер, борючись за свої права, він має об'єднати навколо себе європейські народи, що несуть на собі ярмо неволі і намагаються скинути його з себе. В цьому велике історичне покликання українського народу. Діючи за ним український нарід має спричинитися до побудови політичного й суспільного життя не на засадах егоїзму, насильства і експлуатації, а на засадах справедливості й гуманності.

Служба Батьківщині наказує підкоряти свої інтереси потребам українського народу.

Чи означає це зректися особистого життя й радощів життя? Ні не означає. В житті людини діє парадоксальний закон: "хто шукає лише особистого щастя і робить основним правилом свого життя власне це шукання, той ніколи не находить щастя". Бо тоді життя людини робиться егоїстичним і дрібничковим і це ніколи не задовольнить людського духа. Справжні радощі, що охоплюють всю істоту людини і підносять її на височинь мають тільки ті, що служать великій ідеї. Гоголівський Тарас Бульба в той момент, коли він, прив'язаний до горючого дуба, показував козакам шлях до порятунку, — насправді щасливіший від Пецюка над мискою вареників. Підкоряючи особисті інтереси інтересам Батьківщини, будучи вірним лицером її, українець мусить поступатися своїм особистим амбіціям, коли цього вимагають суспільні справи.

Виховання такої риси є одною із найважливіших й найтрудніших завдань української педагогіки. Особисті і чвари й амбіції занадто вже багато зробили шкоди Україні. Пора покінчити з ними. Борець за благо Батьківщини має бути твердим, рішучим і нестирпливим. Ніякі перепони не мають спинити його. В боротьбі з ними має гартуватися воля. Борець має бути мужнім і хоробрим, але разом з тим розсудливим. Як Аристотель казав, що мужність єсть добродетель, що посідає середнє місце між ллякливістю та безрозсудною одчайдушністю.

Не треба боятися смерті за Батьківщину, але й не треба гратися з нею, не треба ризикувати своїм життям і життям своїх близьких, коли єсть можливість без цього досягти мети.

Не виховання у нашої молоді духа єдності й братерства мусять звернути особливу увагу школа, церква, громадські організації і преса.

Велику роль в цьому має відіграти Церква. Найміцніше об'єднання, що може існувати між людьми - це об'єднання на ґрунті релігії, себто об'єднання на ґрунті вірувань, моралі, участі в службі Божій, під час якої віруючі переживають спільне релігійне піднесення. Тому апостол Павло пише: "Благословляю вас я, в'язень о Господі, ходити достойно у покликанні, яким Вас покликано, зо всяким смиренством і лагідністю, з довготерпеливістю, теплячи один одного в любові, прагнучи тримати єднання духа в мирному союзі. Один Господь, одна віра, одно крещення, один Бог Отець усіх, що над усіма й через усіх і в усіх вас". / Ефес. I, I-5/.

Віруючі християни не можуть сумніватися в тому, що в майбутньому здійсниться молитва про єднання святих церков, що підноситься під час служби Божої. Але покищо не тільки немає єднання церков, не тільки існує роз'єднання між віруючими різних віровизнань, а роз'єднання навіть поглиблюється.

Великою мірою це стосується українського народу. А яка від цього шкода, для більшості українців ясно. Надію на те, що прийде до розуму старше покоління й об'єднається на ґрунті віри Христової, - мало. Зате ми маємо більше надій на молодь, яка здоровим інстинктом відчуває, що релігія є велика сила і що в боротьбі проти навали, що насувається зі сходу, треба об'єднатися всім, хто стоїть на засадах Правди й Добра. Про це свідчать об'єднання молоді різних християнських віровизнань, що організовують спільні конференції, на яких виголошуються доповіді на актуальні в сучасних умовах теми. Зустрічаючись на таких конференціях, молодь знайомиться з різними віровизнаннями, привчається терпимо і з пошаною ставитися до ширших переконань своїх ближніх, починає розуміти, що в основі всіх віровизнань лежить єдина Христова наука взаємної любові. Так, пізнаючи й шануючи один одного, християни різних віровизнань будуть наближатися один до одного, поки на цілому світі не створиться єдине стадо з Єдиним Пастирем - Христом на чолі.

Тим самим шляхом має йти український народ і в своєму національно-політичному житті. Взаємне, самопожирюча боротьба між українськими партіями пояснюється властивим типовому українцеві індивідуалізмом, що набуває хворобливих, а іноді й потворних форм через відсутність у нас своєї держави, - через те, що у нас не звикли по-державницькому мислити не тільки т.з. прості люди, а часто й ті, що в нашому громадському житті посідають відповідальні посади. У народів, що пройшли довгий шлях державного життя, такого взаємного самопожирання або зовсім немає, або воно спостерігається в значно меншій мірі, ніж у нас. Прикладом національного об'єднання й державницької свідомості можуть бути для нас англійці. В громадському й державно-політичному житті у них існує критика, але критика здорова, в основі якої лежать не сліпі амбіції й ненависть, а бажання добра народові і взаємна пошана до людей інших поглядів і переконань. Коли справа йде про захист честі й інтересів цілої Англії, всі політичні партії її виступають однозгідно.

Беручи Англію за зразок національної об'єднаності, ми повинні не забувати, що Англія пройшла довгу політичну школу. Ми ж, українці, не можемо чекати, поки самий хід історичних подій навчить нас бути державниками, бо національної об'єднаності вимагають від нас уже сучасні грізні події. Тому потрібні негайні заходи, спрямовані на об'єднання нашого народу. Першою умовою є відповідний склад керівників нашого громадського й політичного життя. Це мають бути люди, яким довіряє більшість нашого суспільства і які відповідають перед суспільством. А особливу увагу треба звернути на молодь, що приходить на зміну старшому поколінню. Молодь

треба виховувати так, щоб для неї на першому місці стояли обов'язки, а потім уже права; щоб кожна молода людина з першу чергу мала задоволення не з того, що вона посідає в суспільстві те чи інше керівне становище, а з того, що вона чесно виконала свої обов'язки. Таку свідомість слід виховувати у молоді ще з дитинства. Нерозумно роблять ті батьки, що задовольняють вимоги і навіть вереди дітей, не накладаючи на них жодних обов'язків. Уже починаючи з 4-5 років дитина мусить по мірі своїх сил обслуговувати себе і де в чому допомагати старшим. Уже в ці роки слід боротися з дитячим егоцентризмом, тактовно виховуючи у неї думку, що крім неї з її потребами, існують ще інші люди, що теж мають потреби і права.

Більші вимоги треба ставити до дітей шкільного віку. Вони мусять своїми змогами найменше обтяжувати дорослих і без шкоди для навчання чим можуть допомагати їм. Зі свого боку школа мусить більше уваги звернути на громадське виховання молоді. Не досить озброїти учнів знаннями, навіть знаннями із історії нашого народу, не досить патріотичного виховання лише через лекції. Крім слова, потрібне ще й діло. Учні мають привчатися ретельно виконувати свої громадські обов'язки й відповідати за них перед шкільною громадою й педагогами. Це в передусім обов'язки чергового, до яких треба ставитися серйозніше ніж до них ставиться сучасна українська школа на еміграції. А головне те, що треба так перебудувати навчально-виховний процес, щоб учні не були пасивним об'єктом його; щоб вони брали активну участь в ньому під керівництвом педагогів. Школа мусить стати для них маленькою батьківщиною, яку вони люблять і честю якої вони дорожать, яку вони разом з педагогами розбудовують. В першу чергу вони беруть активну участь в навчальному процесі, не тільки тим, що кожний учень зокрема ретельно слухає виклади педагогів і виконує їхні завдання, а й в тому, що кожний учень дбає, щоб вся класа вчилася добре. Крім того, учні, допомагаючи педагогові, мають дбати про обладнання і добрий стан шкільних кабінетів і лабораторій. Звичайно ця справа лежить на шкільній адміністрації і на вчителях. Школа купує приладдя й наочні підсобники, і догляд за ними падає виключно на вчителя. При такій поставі учень залишається пасивним споживачем і тому байдуже ставиться до того, в якому стані кабінет або лабораторія. Це справа не його, а вчителя. Інше відношення до кабінетів, чи лабораторій буде в учня, коли він сам бере хоч якусь участь в організації їх. А це цілком можливе у всяких умовах шкільної роботи. Так, напр., учні завжди можуть взяти найактивнішу участь в організації геологічного, ботанічного й зоологічного кабінетів, збираючи для них і систематизуючи матеріали з місцевої природи. Для географічного, історичного й мовного кабінетів учні можуть виготовляти мапи, діаграми, схеми, малюнки і т. ін. Зі своєї власної педагогічної практики можу навести приклад, коли студенти педагогічної школи, що містилася на селі й не мала зовсім коштів на кабінети, самі, під керівництвом педагогів, виготовили такі приладдя, як тахістоскоп, мнемометр, ергограф, естетіометр і т. ін. і цим дали можливість організувати в школі експериментальні психофізіологічні дослідження. Це зовсім не означає, що школа не мусить купувати фабричних приладів і занадто невантажувати учнів технічною роботою на шкоду праці над програмовим матеріалом. Це означає тільки те, що школа мусить використовувати кожний момент своєї роботи не тільки для того, щоб дати учням знання, а й для того, щоб виховати з них повноцінних, зовсім ровнаних людей і добрих громадян своєї батьківщини.

Крім того, учні мусять брати активну участь в організації шкільних екскурсій, доповідей, літературно-мистецьких ранків і

вечірок, культурних розваг і і вечірок.

Життя учнів у школі мусить бути найповнішим, задовольняючи, по змозі всі здорові потреби їх, при чому учні мусять бути не лише споживачами, а й продуцентами.

Але помімо цього, школа мусить застосовувати і спеціальні заходи громадського виховання учнів.

Школу слід розглядати не лише як установу, куди діти приходять на 4-6 годин, щоб тільки чогось навчитись, а як дитячу громаду, що має свої спільні інтереси, своє громадське життя. Вона мусить мати свої органи, що керують цим життям, мусить мати свої збори загальні й групові. Шкільні громадські організації мусять працювати під тактовним і досвідченим керівництвом педагогів. Керівництво останніх мусить бути спрямованим на те, щоб активну участь в громадському житті школи брали всі учні, щоб в керівних органах школи не було засилля честолюбних учнів, щоб у учнів виховувалася думка, що нема прав без обов'язків і що на першому місці мають стояти обов'язки, а потім уже права. Так в учнів крок за кроком виховуються навички до громадської роботи і риси свідомого громадянина.

Те, що я пишу, не є утопія, або кабінетні міркування. Принципи накресленої вище організації шкільного життя були застосовані в педагогічній школі на Шведській Могилі під Полтавою і дали добрі наслідки. Особливо доцільність їх виявилася тоді, коли шкільні будинки були зайняті під концентраційний табір, а школа була перенесена в село Біляки. Тут вона опинилася в надзвичайно тяжких матеріальних і моральних обставинах: повна відсутність коштів і вороже ставлення місцевої більшовицької влади. І все ж таки, переважно завдяки активній участі студентів в організації шкільного життя, школа зуміла добре організувати приміщальні кабінети, експериментальну класу при місцевій семірічці, прекрасний хор, театральні вистави, публічні доповіді для селянства, а головне — не зважаючи на гостру контролю місцевої більшовицької влади і партійної організації, поставити на належну височину національне виховання молоді. Звичайно, що така школа не могла довго існувати в умовах більшовицького режиму: більшовики примусили мене залишити школу, а в 1924 р. зліквідували її. Але гадаю, що п'ятирічний досвід її повністю стверджують висловлені думки. Велику роботу в галузі громадського виховання нашої молоді можуть prowadити й позашкільні організації, як "Пласт" і "СУМ". Принципи цієї роботи ті ж самі, що і в школі: виховання свідомості громадських обов'язків, дисциплінованість, єднання в спільній роботі, взаємна пошана й терпимість, боротьба з егоїзмом і нездоровими амбіціями.

СУМ об'єднує молодь старшого віку і тому вже може брати безпосередню участь в нашому громадському й політичному житті. Застає підстави думати, що серед сумізької молоді менше внутрішньої боротьби й більше ідейності, ніж серед старшого покоління. Позитивним явищем є те, що як Пласт, так і СУМ будують свою роботу на засадах християнської ідеології, чого не можна сказати про більшість наших громадських й політичних організацій.

Все це дає право з радістю дивитись на майбутнє нашого народу. Не зайвим буде спинитися тут ще на виховній, об'єднуючій ролі мистецтва, зокрема музики. Остання посідає серед інших мистецтв особливе місце. Тим часом, коли інші мистецтва, як, наприклад, малювання, скульптура і красне письменство діють на нас почуття через інтелект, — музика діє на нас безпосередньо. Щоб пережити почуття, що ними пройнятий якийсь малюнок, або повість чи навіть вірш, треба спочатку зрозуміти їх, себто сприйняти думкою, а потім уже у нас з'являються відповідні почуття. Музика ж викликає у нас ті чи ті почуття безпосередньо. Мало того, часто буває так, що під час

слухання музичного твору, у нас зовсім не виникає якісь уявлень чи думок і в той же час ми всією своєю істотою віддаємось якось емоційному переживанню. Коли музику слухає якась велика група людей, вона спільно переживає якийсь настрій, чи то буде радість, чи смуток, чи тиха журба. Крім того, музика, особливо урочиста, як, наприклад, релігійні гімни, виводить нас із кола дрібних щоденних часто егоїстичних інтересів і щоденних клопот і переносить в сферу високих переживань і навіть примушує забувати своє "я". Людина в такому стані розчиняється в світі вічного і безмежного.

В цьому велика виховна й об'єднуюча роль музики.

Могутній вплив музики на психіку усвідомлював ще Платон. Цей вплив, на його думку, може бути позитивним, або негативним в залежності від того, якими почуттями пройнята музика. Тому він радив застосовувати до музичних творів сувору цензуру і тільки після того пускати її в маси.

Про могутній, злагіднюючий вплив музики пише й Святе Письмо. Коли Саулом опановував дух злоби й відчаю, він прохав Давида грати йому на арфі, і тоді злий дух відходив від нього / І Царств, X розд. / Тому музика широко вживається і під час служби церковної, і під час всяких урочистостей, і в театрі, і на вулицях, коли збирається молодь, і на весіллі, і під час роботи. Широко застосовується музика й у військовій справі, при чому вплив її дуже яскравий. Військові марші й співи підвищують бадьорість вояків, намагають їх новими силами, і вони мужньо йдуть уперед, забуваючи про смерть і думаючи лише про перемогу.

Отже музику й співи треба найширше використати для виховання нашої молоді в дусі національної єдності й патріотизму, — і це тим більше, що наша національна пісня єдна з найкращих в світі і, як показують виступи наших чудових хорів, має визнання не тільки в Європі, а й за океаном.

Але, як зазначив ще Платон, вплив музики може бути позитивний і негативний. Вона може викликати найшляхетніші почуття і збуджувати найогидніші пристрасті. Такою в першу чергу є найновіша музика в формі всяків джезів і танго. В ній яскраво відбивається моральна хвороба нашого часу: матеріалізація життя, відмовлення від високих ідеалів, гонитва за тілесними втіхами, оскотинення людини. На жаль, для огидна музика із шинків і домів розпусти по-сунула на зібрання молоді і в родини, скрізь вносячи з собою дух паскудства. З таким духом ми не зможемо обійти держави й не розбудуємо її. В змаганні народів, як показує історія, висока мораль є могутнім чинником перемоги. Не даром запорожці під час походів жорстоко карали винних за пияцтво й розпусту. Тому честь і слава нашим славетним композиторам, диригентам, бандуристам і співакам, що високо тримають прапор української музики, плекають нашу народню пісню і на ґрунті українських традицій, засвоюючи й переробляючи кращі здобутки західної музики, не женуться за найгіршою модою, як це роблять деякі письменники, що українською мовою пишуть брутальні, порнографічні речі й цим розкладають наше суспільство.

Доводиться іноді читати й чути, що серед українських пісень багато сумних і журливих, що їх треба виключити із вжитку і замінити того плекати музику веселу, бадьору. Про веселість і бадьорість ми скажемо трохи далі, а тепер зазначимо, що не всяка сумна музика пригнічує енергію, — такий вплив має лише музика сентиментальна. Навпаки, музика, пройнята скорботою в наслідок відчуття і усвідомленої несправди, збуджує енергію до боротьби за правду. На світі мало є таких сумних пісень, повних страждання й туги, як наші "невольничі плачі", а проте вони збуджували дух боротьби у

наших предків не менше, ніж військові марші. Тому треба плекати пісню і веселу, і сумну, але з розбором. Весела пісня не мусить бути в найменшій мірі брутальна, сумна пісня не мусить бути сентиментальна, але брутальність далеко більш небезпечна, ніж сентиментальність.

Завдання гармонійного виховання української молоді.

Як показано вище, традиційний європейський виховний ідеал побудований на засадах гармонійного розвитку людини. Гармонійність треба розуміти не як розвиток всіх властивостей людини до однакового рівня, а як певну цілість, при якій кожна здібність посідає в особі людини те чи інше місце в зв'язку з ролю її в нашому житті і діяльності. Людину можна визнати за гармонійно розвинену лише при тій умові, коли якась властивість її посідає центральне місце в її психічному житті і відіграє ролю стрижня, навколо якого органічно об'єднуються особисті властивості людини.

Такою властивістю українця в сучасних умовах життя українського народу є безмежна відданість Богові і Батьківщині. Отже ці дві риси мають підкорюватися всі інші властивості українця як психічні, так і фізичні. Розглянемо ці властивості.

Служба Богові і Батьківщині вимагає в першу чергу високих інтелектуальних властивостей. Тобто служити Богові і Батьківщині, треба мати відповідний світогляд, добру фахову підготовку і розвинені формальні здібності інтелекту.

Розвиток цих властивостей і ставить перед собою, як своє завдання виховання української молоді. Світогляд є певна система знань, спираючись на яку, людина може розв'язувати питання про буття, як в його основах, так і в окремих явищах. Світогляд може бути ідеалістичним, або матеріалістичним. Перший за основу буття визнає Абсолютний Дух, як першу причину і найвищу мету всього існуючого. Християнський світогляд будується на засадах віри у Всемогутнього і Всеблагого Бога Творця і Промислителя.

Характерною ознакою ідеалістичного світогляду є віра в безсмертність душі.

Матеріалістичний світогляд стоїть на тому, що існує лише матерія; що психічні процеси є рух або властивість високоорганізованої матерії, що всяке психічне життя починається зі смертю тіла.

І традиції нашого народу, і сучасні світові події доводять, що єдиним правильним шляхом у вихованні нашої молоді є вироблення у неї ідеалістичного світогляду на релігійній основі. Тільки на такій основі людина може дати відповідь на питання, що стосуються не лише окремих явищ природи і суспільного життя, а й на питання про буття в цілому.

Тільки ідеалістичний світогляд може бути суцільним і позбавленим внутрішніх суперечностей. Для нас зрозуміло, що такий світогляд може бути побудований лише на християнських засадах.

Характер світогляду набуває особливо великого значення в сучасних умовах життя людства. Боротьба, що проводиться тепер на цілому світі є в першу чергу боротьбою двох світоглядів - ідеалістично-християнського і матеріалістично-атеїстичного. У цій боротьбі молодь наша мусить бути якнайкраще озброєною. Це означає, що вона не тільки має вірити в те, що існує Всемогутній і Всеблагий Бог, що існує нематеріальна душа, що є Боже Провідіння, що відношення між людьми мусять бути засновані не на класовій боротьбі, а на християнській любові, а ще до того мусить бути здібною з успіхом боротися проти комуністичної пропаганди що шириться по цілому світові.

Для цього вона мусить бути в першу чергу добре озброєна знаннями з християнського віроучення й історією християнської церкви. Крім того вона мусить бути обізнана з історією філософії і з новітніми філософічними течіями. Тому в навчальний план старших класів середньої школи неодмінно слід включити курс філософічної пропедевтики. На зборах молоді, на всяких гурткових заняттях слід частіше читати доповіді на філософічні теми, організовуючи після них дискусії, бо одного слухання лекцій ще не досить для вироблення стійкого світогляду.

Нарешті, слід більше уваги приділити ознайомленню молоді з новими течіями в галузі природознавства. Не так давно природничі науки були головною підпорою для матеріалістів всіх напрямків і в тому числі для комуністів.

Сучасне природознавство під впливом найновіших відкриттів відходить від матеріалізму й стає на шлях ідеалізму. Тому озброюючи молоді на боротьбу з більшевизмом, треба і в школі і поза школою знайомити її з роботами таких біологів, як Дріп і Рен"яно, з роботою Міллікена "Релігія і знання", або з роботою великого німецького фізика Планка "Релігія і природознавство."

В педагогіці щодо інтелектуального виховання єсть дві течії. Одна з них на перше місце ставить фахову підготовку, себто озброєння молоді знаннями й навичками потрібними в практичній діяльності. Друга на перше місце ставить загальну освіту і вироблення світогляду. Особливо підкреслює значення фахової підготовки відомий німецький педагог Кершенштейнер. Він визнає за вище благо державу. Школа, на його думку, в першу чергу мусить підготувати для держави потрібних їй фахівців; що ж до загальної освіти, то Кершенштейнер надає їй значно менше значення, особливо для тих, хто має працювати для держави в галузі практичної роботи.

Думки Кершенштейнера не можна визнати за цілком вірні. Фахова підготовка може тільки тоді дати повний ефект, коли вона базується на попередній загальній освіті. Наше завдання підготувати людей, що могли б служити своїми знаннями й працею Батьківщині. Але ми підготовимо таких людей лише при тій умові, коли в основу вироблення професійних знань покладемо загальну освіту молоді. Тому навіть не зважаючи на те, що наша Батьківщина вимагає дуже великої кількості практичних робітників в галузі різних професій, українська школа мусить приділяти багато уваги загальній освіті неюї молоді.

Молоді покоління не лише засвоюють культурні здобутки попередніх, а й рухають культуру вперед. Це можливе лише при наявності розвинених творчих здібностей. Тому школа має приділити велику вагу розвитку у молоді так званих формальних здібностей інтелекту. Такими здібностями є спостережливість, пам'ять, творча уява і логічне мислення.

Особливо треба звернути увагу на розвиток двох останніх здібностей: фантазії і логічного мислення. Без фантазії неможлива творча робота в жодній галузі культури. Багато людей дотримуються тієї думки, що фантазія потрібна лише для мистців. Така думка зовсім не вірна.

Фантазія потрібна не лише для письменника й поета, а й для історика, соціолога й географа. Мало того, вона потрібна й для математика. Так само потрібна вона і в практичній діяльності людини. Людина без творчої фантазії може діяти лише за певними шаблонами і не здатна до винахідництва. Навіть у військовій справі багато важить творча фантазія командира, бо перед боєм він має не тільки чітко уявляти собі розташування ворожих військ, а й будувати в своїй уяві різні комбінації наступу, розгортання бою і т. інш.

Не меншу увагу має приділяти школа розвитку у молоді логічного мислення, себто здібностей аналізу, синтезу, висновкування з різних форм індукції, дедукції і аналогії. Зразком для школи мусить бути мислення наукове. Це не означає, що з кожного вихованця школа має виробити наукового робітника. Це підкреслює лише те, що кожен учень, кінчаючи середню школу, мусить в основному оволодіти тими прийомами мислення, що ними користується учений ^{x/}.

Друге завдання виховання молоді - це виховання морально-релігійне. Важливість його підкреслюється уже тим гаслом, що ми кладемо в основу виховання української молоді. Це гасло - служба Богові й Батьківщині. Історія показала, що трізка мораль може бути побудована лише на релігійних засадах. Коли мораль будується на засадах користи, щастя та інше, то вона кінець-кінцем обертається в мораль егоїзму, себто перестає бути справжньою моралю. Лише віра в Бога і безсмертя людської душі можуть бути основою високої моралі, що не знає компромісів і має абсолютний характер.

Риси моральної людини розкриті в Євангелії, в посланнях апостолів, в творах святих церкви. Відбиті вони, як показано вище, і в наших традиціях. Завдання школи полягає в тому, щоб ці традиційні ідеали відновити і пристосувати до сучасності і тих завдань, що ставить перед нашим народом історія. Особливо велику увагу треба звернути на виховання у нашої молоді патріотизму на християнських засадах. Крім того школа має виховати у молоді гуманність, чуже відношення до людини не лише на словах, а й на ділі.

Наслідуючи українські традиції в галузі моралі, треба велику увагу звернути на такі риси вдачі, що стають за основу здорового родинного життя, бо родина завжди була найважливішою підвалиною життя суспільного, а значить і державного.

У юнацтва треба виховувати моральну чистоту, свідомість дівочої чи юнацької честі, стриманість, підкорення статевих почуттів принципам моралі.

Треба також плекати наші традиції і щодо виховання у молоді пешани до батьків і взагалі до старших, що є основою суспільного і державного ладу.

Нарешті, треба виховувати у молоді свідомість власної людської гідності на основі якої виробляється правдивість, вірність даному слову, чесність.

На цій же основі базується дружба, що за козацькі часи культивувалась у формі побратимства.

З моральним вихованням міцно пов'язане виховання волі й характеру. Найважливіша риса волевої людини є принциповість і здібність чітко ставити перед собою певну мету. Раз мета поставлена, волева людина прикладає всіх зусиль за всяку ціну досягнути її. Отже міцна й розвинена воля характеризується рішучістю пов'язаною з розсудливістю. Перш, ніж поставити перед собою ту або іншу мету, людина мусить всебічно й ґрунтовно обдумати її та урахувати засоби до її досягнення. На шляху до здійснення мети можуть стояти іноді більші або менші перешкоди. В таких випадках волева людина не зупиняється, а вживає всіх заходів, щоб досягти мети. Отже - розумна упертість в досягненні мети, наполегливість - це неодмінні риси людини з волею і характером. Нарешті, одна із важливих рис волевої людини -

^{x/} Повніше ці думки викладені в брошурі автора: "Основи розумового виховання української молоді."

це стриманість, уміння володіти собою, не піддаватися випадковим емоціям і афектам.

Дуже важливою рисою вдачі людини є любов до праці і провданість. Мотиви праці можуть бути різні: егоїстичні матеріальні інтереси, честолюбство, громадське добро. Зрозуміло, що основним мотивом праці нашої молоді мають бути інтереси суспільства, яким підкорюються інтереси особисті.

Всяка суспільна діяльність, як в мирні, так і у воєнні часи може бути успішною лише при наявності свідомої дисципліни. Остання вимагає з одного боку здібності сувідомо підкорювати свою волю волі керівника, а з другого — здібності корувати іншими, стоячи на засадах громадського добра.

Не менше важливим завданням нашої школи є виховання бадьорості й життєрадісності. Трагічна історія нашого народу спричинилася до того, що частина нашого народу впала в зневіру, в песимізм. Це дуже шкідлива риса, особливо в сучасних умовах нашої визвольної боротьби, що потребує віри в наше майбутнє і в наші сили. Але слід стисліше з'ясувати саме поняття життєрадісності. Часто її змішують з веселістю і безжурністю. Така риса здебільше буває властива легковажним людям, що легко сприймають життя, не задумуються над його складними проблемами. Нерідко такі люди бувають егоїстами, що переважно прагнуть до втіх життя. Не таку життєрадісність слід виховувати в українській молоді. Українець має реально ставитись до життя, зважуючи собі справу з його темних і світлих рисах. Але, як християнин, він має вірити в перемогу добра над злом, правди над неправдою. Розуміння ж сили зла має стимулювати його енергію в боротьбі за перемогу добра.

Третє завдання нашої школи — дати нашій молоді естетичне виховання. Українці з давних часів виявляють великі природні естетичні здібності. Але це не означає, що школа може знехтувати діяльність естетичного виховання, поклавшись на природу. Навпаки, те, що дала нам природа, треба розвизати до найвищої міри. З боку педагогічного й психологічного естетичне виховання можна розглядати з погляду естетичного, або художнього сприймання і з погляду естетичної творчості. Що до самого змісту естетичного виховання, то його можна розподіляти на естетичку побуту, сприймання краси природи, сприймання творів мистецтва й художню творчість в різних галузях її. Щодо естетики побуту, то в цій галузі треба розвизати чистоту в одязі, житлі, уміння прикрасити приміщення і таке інше.

Крім того школа має прищепити дітям любов і розуміння краси природи. Людина, відірвана від природи, не може жити повним життям, бо саме краса природи є джерело найчистіших наших радостей.

Так само школа має виробити у дітей здоровий смак щодо творів мистецтва. Це вимагає не тільки культури самого лише естетичного сприймання, а й певної культури інтелекту. Щоб розуміти й сприймати найкращі твори мистецтва, для цього потрібні певні знання з історії письменства, малювання, скульптури, музики, архітектури. Ми не можемо визнати за цілком культурну людину того, хто не знає нічого з історії грецького мистецтва і не може розуміти й відчувати краси творів Фідія або Софокла. Ми не можемо визнати за зповні культурну людину й того, хто не має уявлення про Бетховена, Моцарта, Чайковського і не може сприймати краси їх геніальних творів.

Нарешті школа має розвизати творчі, художні здібності дітей. По-перше, між нашими дітьми єсть немало талантів, що при добрих умовах виховання можуть дати нашому народові кошовні твори чи

то в галузі літератури, чи в галузі музики, або малювання. На цих дітей школа має звернути особливу увагу, щоб таланти їх не загинули, а дали найкращі наслідки. Але творчі художні здібності треба розвивати і у дітей, не обдарованих якимись художніми талантами. Це тому, що художня творчість навіть при відсутності великих природних здібностей відіграє певну роль в діяльності кожної людини і часто є джерелом моральної втіхи й чистих радостей. Крім того людина, що здібна сама щось творити в галузі того мистецтва, може глибше розуміти мистецькі твори, ніж людина, що зовсім не володіє технікою художньої творчості.

Зрозуміло, що в галузі художнього виховання мусить перше місце займати виховання смаку й розуміння свого рідного мистецтва, тим більше, що в цій галузі Україна має значні досягнення.

Останнє завдання нашої школи, - це фізичне виховання молоді. Школа має виховати дітей здоровими, міцними й спритними. Фізичне виховання не може ставити перед собою завдання виховувати атлетів. Проти цього заперечував ще Аристотель. Але школа мусить так поставити фізичне виховання, щоб наша молодь була не тільки здоровою під час шкільного навчання, а й після закінчення школи. Тому ще з дитинства треба прищепити дітям здорові гігієнічні навички щодо їжі, чистоти, користування повітрям, чергування праці й спочинку й таке інше. Ці навички мусять спиратися на певні знання в галузі гігієни. Крім того треба виховувати молодь так, щоб вона могла без шкоди для здоров'я зносити холод і спеку і взагалі була витривалою до впливів підсоння.

Виховуючи міць тіла, треба прагнути до гармонійного розвитку системи м'язів в цілому. Єсть гімнастичні системи, що сприяють розвитку лише якихсь окремих частин тіла. Так, наприклад, німецька система Яна розвиває переважно верхню частину тіла, особливо так званий раменний пояс. Наша школа мусить застосовувати тільки такі системи гімнастики, що розвивають гармонійно всі частини тіла.

Фізичне виховання не можна розглядати без зв'язку з вихованням інтелектуальним і моральним. Основне у людини її дух. Отже дітей треба виховувати так, щоб тіло у них було спритним і міцним знаряддям духа.

Нарешті слід сказати про виховання у молоді чемності й пристойності в особистій поведінці і у відношеннях до інших. Цей рисі надавали не малого значення і письменники княжого періоду, що поклали основи наших традицій в галузі християнського виховання. Вони дають поради, як молоді люди мають поводитися зі старшими і рівними собі, як мають ставитися до священників, ченців і т. інш. На ґрунті християнської науки і старовинних традицій наше селянство, особливо його козацьке верство, виробило досить високі правила поведінки, яких принаймні до революції, більшість суворо дотримувалась / правила привітання, нехвиання брудної лайки, незгадування чорта в хаті, пошана до старших, скидання шапки і крестіння проходячи коло церкви і т. інш. /

Але розуміння чемності й пристойності може бути різним. В наслідок мавпування західних мод дехто з українців під чемністю розуміє певні засвоєні механічні навички поведінки, неприродні маніри, нещирі компліменти, цілування рук у дам, улесливе ставлення до людей, що мають владу, або багатих і гордовите ставлення до бідних і простих. Як ми згадували вище, такі маніри дуже гостро висміяв Оковорода в своєму "Благородному Сродії". Психологічну природу їх дуже влучно висвітлив талановитий, але чомусь забутий український психолог Сікорський в своїй "Ілюстрованій психології". Характерна властивість такої поведінки - це нещирість і відсутність справжньої пошани до людської гід-

ности не тільки чужої, а й своєї. Вона не може сприяти добрим, християнським відношенням між людьми.

Отже, коли йде справа про виховання пристойності й чемності, то під ними треба розуміти ту чемність, про яку писали письменники княжого періоду. В основі її має лежати християнське ставлення до людини: щира пошана до неї, як до образу й подоби Божої, незалежно від того, який її матеріальний стан і соціальне становище. Звідси - доброзичливість, уважність, щирість, пошана до старших, до священнослужителів і т. інш.

Така поведінка є виявом добрих християнських почувань і разом з тим сприяє добрим відношенням між людьми, робить спілкування з ними джерелом чистої радості, є одною з умов дружньої співпраці людей для загального добра.

Поставлені вище завдання можуть бути здійснені через виховання молоді: морально релігійне, національно-патріотичне, інтелектуальне і фізичне. Відповідно до цього і мусить бути побудована система педагогіки.

Але не треба забувати, що педагогічний процес - єдиний, що всі названі вище види виховання органічно поєднані між собою, жоден з них не треба мислити без другого.

Єдність педагогічного процесу відповідає єдності психіки людини і стає одною з найважливіших передумов гармонійності її.

П і с л о в о.

Християнство є релігія універсальна. Тому наша молодь, стоячи на засадах християнства, не мусить замикатися лише в коло вузько-національних інтересів. Плекаючи свої краї національні традиції, борючись за свою самостійну державу, українська молодь, разом з тим мусить не тільки плекати загально-людські ідеали, а й активно боротись за них, ставлячи за мету реалізацію Царства Божого на землі, як ступня до Царства Божого на небі. Але Царство Боже, як об'єднання всього людства на засадах християнства зі збереженням свободи і всіх людських прав для кожної людини і кожної нації, не може наступити без боротьби з царством зла. У цій велетенській боротьбі візьме участь і наша молодь, як словом, так і ділом. Віримо, що ця боротьба закінчиться перемогою Істини і Добра.

-o-o-o-

-o-

o